

81.2 (0.2)

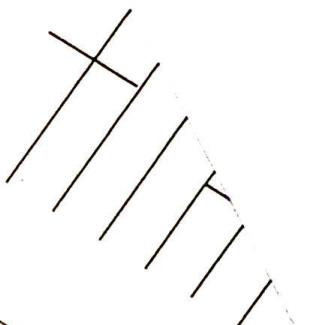
A-15

Dilnoza ABDUVALIYEVA

O'zbek tili tarixi
(Qal'imgi tur - y til)
faqidan amaliy
mashg'ulotlar

81.21

A

Китобларни ва вағ

81.2(03

A-15

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

Dilnoza ABDUVALIYEVA

**O'ZBEK TILI TARIXI
(QADIMGI TURKIY TIL)
FANIDAN AMALIY
MASHG'ULOTLAR**

Uslubiy qo'llanma

*5111200 - O'zbek tili va adabiyoti
ta'lim yo'nalishi talabalari uchun*

JIZZAX DPI

INV № 144-447

AKBOROT RESULJIMA RAYONI

Toshkent
«Qamar-media»
2022

UO'K 811.111(072)

KBK 83.3(5Ў)

A-81

O'zbek tili tarixi (Qadimgi turkiy til) fanidan amaliy mashg'ulotlar (uslubiy qo'llanma): (Matn) Dilnoza Abduvaliyeva.
– Toshkent: «Qamar-media» nashriyoti, 2022. - 124 b.

Ushbu uslubiy qo'llanma "O'zbek tili tarixi" fanining asosiy predmetlaridan biri "Qadimgi turkiy til" kursiga doir "Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti", "Qadimgi turkiy yozuvlar", "Qadimgi turkiy til fonetikasi", "Qadimgi turkiy til leksikasi", "Qadimgi turkiy tilning morfologik xususiyatlari", "Qadimgi turkiy til sintaksisi" kabi bo'limlarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib tayyorlangan amaliy ishlar va topshiriqlar tizimini o'z ichiga oladi. Talabalarning mazkur modullar bo'yicha olgan nazariy bilimlarini turli amaliy topshiriqlar bajarish asnosida mustahkamlashda asosiy manba vazifasini o'taydi..

Mas'ul muharrir:

H.Dadaboyev – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

N.Uluqov – filologiya fanlari doktori, professor

S.Soyipov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Uslubiy qo'llanma Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika instituti o'quv-uslubiy kengashida muhokama etilib, nashrga tavsiya etilgan.

(2022-yil 24-yanvardagi 6-sonli bayonnomasi).

ISBN 978-9943-7904-6-9

© Dilnoza Abduvaliyeva

© «Qamar-media» nashriyoti

KIRISH

Mustaqillikdan keyin ilm-fanning barcha sohalari qatorida o'zbek tilshunosligida ham tub o'zgarishlarga zamin yaratildi. Milliy ma'naviyatimizning ajralmas qismi bo'lgan tilimiz tarixi, qadimgi davrlardan to bugungacha yetib kelgan ulkan ma'naviy merosni tilshunoslik nuqtayi nazaridan chuqurroq taddiq qilishga kirishildi. Ayni damda yurtimizda «...matnshunoslik, adabiy manbashunoslik, tilshunoslik, falsafa, madaniyat tarixi sohalarida milliy madaniy merosimizning hali o'rganilmagan ko'pgina qatlamlarini ochib berishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilayotgani»¹ bu boradagi ilmiy izlanishlar ko'lagini yanada kengaytirishga asos bo'lmoqda.

O'zbek tilining bir necha yuz yillik shakllanishi va taraqqiy etish dinamikasini kuzatish, qadimgi yozuvlar, o'zbek tilining tarixiy grammatikasi, davrlar osha yetib kelgan qo'lyozma manbalar va ularning mavjud nashrlaridagi ashyoviy materialarga suyangan holda fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida bilim berish “O'zbek tili tarixi” fanining asosiy maqsadidir.

“O'zbek tili tarixi” o'zbek tilshunosligi doirasiga kiradigan ixtisoslik fanlaridan biridir. Ma'lumki, o'zbek tili tarixi uch mustaqil predmetni o'z ichiga oladi. Bular – “Qadimgi turkiy til”, “O'zbek tilining tarixiy grammatikasi” va “O'zbek adabiy tili tarixi” predmetlaridir. Mazkur uslubiy qo'llanma fanning asosiy predmetlaridan biri “Qadimgi turkiy til” kursini qamrab oladi. Uslubiy qo'llanma olti bo'limdan iborat bo'lib, talabalarning qadimgi turkiy til shakllanishi va taraqqiyoti, manbalari, qadimgi turkiy yozuvlar, qadimgi turkiy tilning fonetikasi, leksikasi, morfologiyasi va sintaksisi kabi modullari bo'yicha olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llab, fanni chuqur o'zlashtirishlari uchun asosiy manba vazifasini o'taydi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПК-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўгрисида»ги Қарори.

O'quv rejasiga muvofiq "O'zbek tili tarixi" fanidan talabarning mustaqil ishlashlarini tashkil etish, ularni ijodiy fikrlashga o'rgatish va ilmiy izlanishlar olib borish ko'nikmasini shakllantirish maqsadida amaliy mashg'ulotlarni o'tish rejalashtiriladi.

"O'zbek tili tarixi" fanidan o'tiladigan amaliy mashg'ulotlar eng avval, talabarning o'qituvchi hamkorligi va nazoratida olib boradigan o'quv-tadqiqot faoliyatini amalga oshirishga qaratiladigan o'qitish shaklidir. Amaliy mashg'ulotda bajariladigan ishlarning o'qituvchi hamkorligida amalga oshirilishi mavzuga doir ilmiy xulosalarning talabalar tomonidan chuqr o'zlashtirilishiga yordam beradi. Amaliy mashg'ulotda mavzu yuzasidan bajarilishi rejalashtirilgan amaliy ishlar nazariy masalani mustaqil tahlil qilishga qaratiladi. Shuning uchun har bir mashg'ulotda talaba izlanish olib borishi, misollarni qiyoslashi, tahlil qilishi, til qonuniyatlari haqida xulosalar chiqarishi va o'zining mustaqil fikrini bayon eta olishi kerak bo'ladi.

Uslubiy qo'llanmada amaliy ishlar mavzuning mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda jamoa bo'lib ishlashga qaratilgan amaliy ishlar va yakka tartibda ishlashga qaratilgan amaliy ishlar shakllarida tavsiya etildi.

Amaliy ishlarni bajarishdan avval mavzuga doir nazariy bilimlar esga olinishi uchun uslubiy qo'llanmada har bir amaliy mashg'ulot dastlab o'tilgan mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar tahlilini o'tkazishga qaratilgan topshiriq bilan boshlanadi.

Uslubiy qo'llanmada nazariy mavzu bo'yicha turli hajmadi turli-tuman qiziqarli amaliy topshiriqlar berildi. Jumladan, mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda rang-barang interfaol usullar asosida qadimgi turkiy til birliklarini tilshunoslik nutayi nazaridan tahlil qilish, faktik materiallarni qiyoslash asosida umumlashma xulosalar chiqarish, turli garafik organayzer (jadval)lar bilan ishlash, matnni lingvistik tahlil qilish, ilmiy manbalar ustida ishlash va ularga munosabat bildirish kabi turli topshiriqlar ishlab chiqildi.

Uslubiy qo'llanmada mavzuning mohiyatidan kelib chiqqan holda tuzilgan test topshiriqlari va savollar ham o'rin olganki, bunday topshiriqlar ham talabalarni mavzu yuzasidan pishiq umumlashma xulosalar chiqarishga undaydi.

Uslubiy qo'llanma "O'zbek tili tarixi" fanining "Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti", "Qadimgi turkiy yozuvlar", "Qadimgi turkiy til fonetikasi", "Qadimgi turkiy til leksikasi", "Qadimgi turkiy tilning morfologik xususiyatlari", "Qadimgi turkiy til sintaksisi" kabi bo'limlarini to'liq qamrab olgan bo'lib, fanning mazkur bo'limlari bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni o'tishda foydalanishni ko'zda tutadi.

Mazkur uslubiy qo'llanma O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida ishlab chiqilgan "O'zbek tili tarixi" fani dasturi asosida yaratildi hamda 5111200 - o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr larning tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar mazmuniga qo'yiladigan talablarga muvofiqlashtirildi.

Ushbu uslubiy qo'llanmani tuzishda o'zbek tili tarixi yuzasidan o'zbek tilshunosligida shu kunga qadar erishilgan ilmiy natijalar hamda eng so'nggi nazariy xulosalar e'tiborga olindi. Ayni paytgacha ushbu fan yuzasidan talabalarga mukammal nazariy bilimlarni beruvchi darslik va qo'llanmalar yaratilgan bo'lsa-da, ularning nazariy bilimlarini mustahkamlovchi hamda olingan nazariy bilimlar asosida amaliy ko'nikmalar hosil qilishga mo'ljallangan, o'qituvchi va talaba hamkorligida foydalanish mumkin bo'lgan manbalar yetarli, deb ayta olmaymiz. Uslubiy qo'llanma "O'zbek tili tarixi" fanidan amaliy mashg'ulotlarda foydalanish mumkin bo'lgan rang-barang va qiziqarli topshiriqlarni o'zida mujassam qilgan ilk ilmiy-uslubiy manbalardandir.

Uslubiy qo'llanma Oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga "O'zbek tili tarixi" fanining asosiy predmetlaridan "Qadimgi turkiy til" kursi bo'yicha tashkil etiladigan amaliy mashg'ulotlarni o'tishda asosiy manba vazifasini o'taydi.

BIRINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

QADIMGI TURKIY TIL KURSIGA KIRISH. QADIMGI TURKIY TILNING MANBALARI

Reja:

1.Qadimgi turkiy til fani predmeti, maqsad va vazifalari haqida.

2.Fanning tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligi.

3.Qadimgi tukriy til fanining tarkibiy qismlari.

Asosiy tushunchalar: qadimgi turkiy til, qadimgi turkiy til manbalari, adabiy til, umumxalq tili, turkiy qavmlar, tarixiy grammatika, o'zbek tili tarixi, skif tili, koyne, dialektal xususiyatlar.

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O'qituvchi tomonidan berilgan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Turkiy adabiy til		
Turkiy-run yozuvi		
Skif tili		
Koyne		
Umumxalq tili		
Tuman kunlik yozuv		

2-topshiriq. Ayni mavzuga aloqador quyidagi so'zlarning mazmunini izohlang va lug'at tuzing.

Örpa (skif.) –

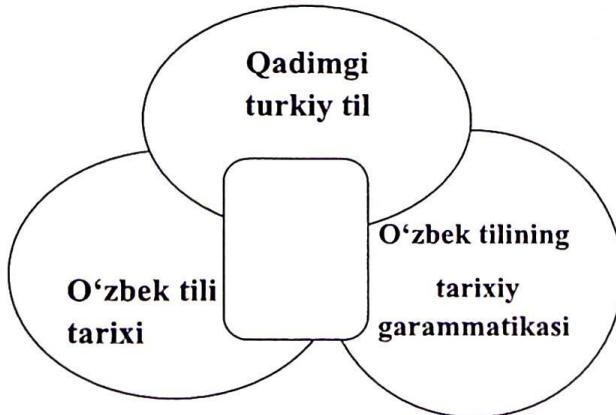
Kür (qad.turk.) –

Arpaqsay (skif.) –

Aran (qad.turk.) –

Qol (skif.) –

3-topshiriq. O'zbek tili tarixi fanining uch mustaqil predmeti hisoblanuvchi "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tili tarixi" va "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" bo'limgari tekshirish obyektiga qay yo'sinda yondashishiga ko'ra qanday umumiylik va farqli jihatlarga ega? Diagrammaning alohida qismlariga har uchala predmetning xususiy jihatlarini, diagrammaning tutashgan qismiga umumiy jihatlarini qayd eting.

4-topshiriq. "Keys-stady" metodi asosida qadimgi turkiy adabiy til davri xususidagi turli qarashlarni tahlil qiling va o'z munosabatingizni bildiring.

Keys mavzusi: Qadimgi turkiy til davri xususidagi turli qarashlar haqida.

1. Qadimgi turkiy adabiy til. Bu davr tilini VII asrdan, ya'ni turk hoqonligi (tukyu imperiyasi) tashkil topgan davrdan XIII asrgacha juda katta hudud (O'rta Osiyo, Qozog'iston, Sharqiy Sibir va Shimoliy Mo'g'uliston)da yashagan turkiy urug' va qabilalarining tili tashkil qiladi. (Мухторов А, Санакулов

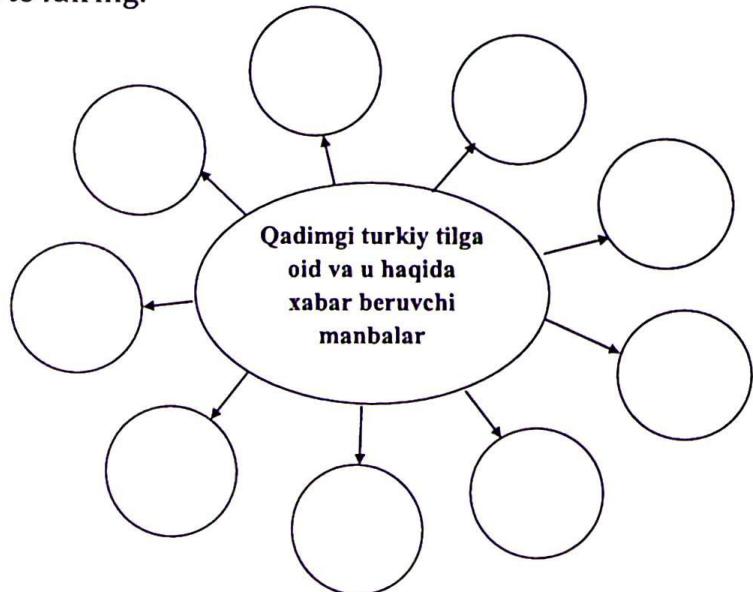
У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995. 23-б.) Bu qarashni ma'qullaysizmi?

2. Turkiy xadqlarning bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi yozma yodgorliklari eramizning V — X asrlariga mansub bo'lib, turkshunoslikda bu davrni qadimgi turkiy til deb yuritiladi. (Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994, 48-6.) Bu fikrga qo'shilasizmi?

3. Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug' va qabilalarning umumiy tili sifatida VII-XIII asrlarni o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til o'zining kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy ravishda bog'langan. (Азимов И., Раҳматов М. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 2005. 3-6.) Bu qarashni qanchalik to'g'ri deb hisoblaysiz?

Bu boradagi o'z xulosangizni bayon eting.

5-topshiriq. "Klaster"dagi bo'sh kataklarni qadimgi turkiy tilga oid va u haqida xabar beruvchi manbalarining nomlari bilan to'ldiring.

Savol va topshiriqlar

1. XIII asrda yashagan muarrix Rashididdin Fazlulloh Hamadoniy "Jome ut tavorix" asarida turkiy qavmlar xususida qanday ma'lumotlarni berib o'tadi?

2. "Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim, ular bu so'zni payg'ambarga nisbat berib aytgan edilar: payg'ambar qiyomatning belgilari, oxirzamon fitnalari va o'g'uz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: turk tilini o'rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi". Mazkur parcha kimning qaysi asaridan olingan?

3. Qadimgi turkiy tilning VII asrgacha – turkiy-run yozma yodgorliklar yaratilgunga qadar davrdagi mavqeyi to'g'risida ishonchli xulosalarga olib keluvchi chet manbalar qaysilar?

4. Xitoy yilnomalaridagi turkiy qavmlar tarixiga oid ma'lumotlarni o'rgangan turkolog olimlar kimlar, ularning bu boradagi xizmatlarini izohlang.

5. Qadimgi turkiy til haqida xabar beruvchi yirik chet manbalardan biri bo'lgan yunon muarixlarining asarlari haqida nima deya olasiz?

6. Gerodotning "Tarix" asarida skif qavmlari va uning tili xususida qanday ma'lumotlar berilgan?

7. Qadimgi turkiy til haqida ma'lumot beruvchi arab va fors manbalar haqida to'xtaling.

8. Turkiy qavmlardan qalach urug'i va uning keyingi taqdiri haqida xabar beruvchi arab tiliga oid manba qaysi va uning muallifi kim?

9. Qadimgi turkiy tilning holati, taqaqqiyoti to'g'risida eng ishonchli va to'laqonli ma'lumotlarni beruvchi asl manbalar qaysilar?

10. Gerodotning skiflar xususidagi ma'lumotlariga ko'ra savromatlar kimlar?

TEST

1. A.N.Baskakov tasnifiga ko'ra qadimgi turk davri qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?

- A. V – X asrlar
- B. III – IV asrlar
- C. VII-XIII asrlar
- D. VI-XIX asrlar

2. "Mo'g'ul tili turkiy va tungus tillari bilan birga yagona ildizga ega bo'lib, shartli ravishda ularni oltoy tillari deb aytish mumkin. Qadimgi oltoy tili ma'lum emas, ammo oltoy tillari — mo'g'ul, turkiy, tungus tillari ma'lum bo'lib, bu tillar oltoy tilining taraqqiyoti jarayonida hosil bo'lgan". Mazkur mulohaza qaysi turkolog olimga tegishli?

- A. V.Tomsen
- B. V.Radlov
- C. B.Y.Vladimirsov
- D. S.Malov

3. Turkiy tillarning eng qadimgi davrlardagi taraqqiyotining ikkinchi bosqichi xun davri qaysi davrlarni o'z ichiga ola-di?

- A. Eramizgacha III asrdan eramizning IV asrigacha
- B. Eramizgacha I asrdan eramizning V asrigacha
- C. Qadimgi turkiy til davrida
- D. Sharqiy turk hoqonligi davrida

4. Turkiy tillar taraqqiyotining nechanchi bosiqichi xun davri sanaladi?

- A. Birinchi bosqichi
- B. Uchinchi bosqichi
- C. Ikkinci bosqichi
- D. Beshinchi bosqichi

---

5. 1912-yilda polshalik professor V.Kotvich tomonidan Mo'g'ulistonning Ulan-Bator yaqinidagi Ixe-Xushotu manzili-dan topilgan yodgorlik qaysi?

- A. To'nyuquq
- B. Muyunchur
- C. Kulichur
- D. Kultegin

Adabiyotlar:

1. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005

2. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994

3. Мухторов А, Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995

4. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. -Toshkent: O'qituvchi, 1995

5. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.

6. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

◆◆◆

TURKIY TILLAR TARIXINI DAVRLASHTIRISH. OLTOY NAZARIYASI. ILK TURKCHA DAVR

1-topshiriq. Bilimingizni berilgan muvofiqlashtiruvchi nostandard test orqali sinab ko'ring. 4-ustundagi izohlar qaysi tushunchalar izohi ekanligini raqamlar orqali belgilang.

1	2	3	4
Nº	Tushunchalar		Izohi
1	S.Y.Malov	5	(yunoncha so'zdan olingan bo'lib, "umumxalq tili" ma'nosini bildiradi) — bir yoki bir necha dialekt asosida kelib chiqqan, mamlakat aholisining turli guruhlari o'rtasidagi dialektlararo muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladigan tildir.
2	I.Strallenberg	?	skif qavmlarini jamiki tafsilotlari bilan tasnif qilgan.
3	N.Y.Bichurin	?	turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili tarixini fonetik o'zgarish-larga asoslangan holda davrlashtirishgan turkolog olim.
4	Gerodot	?	"tatar" terminini "turkiy" tillar va xalqlar ma'nosida qo'llagan turkolog olim.

5	Koyne	?	"Mo'g'ul tili turkiy va tungus tillari bilan birga yagona ildizga ega bo'lib, shartli ravishda ularni oltoy tillari deb aytish mumkin. Qadimgi oltoy tili ma'lum emas, ammo oltoy tillari — mo'g'ul, turkiy, tungus tillari ma'lum bo'lib, bu tillar oltoy tilining taraqqiyoti jarayonida hosil bo'lgan"ligini alohida ta'kidlaydi.
6	B.Y.Vladimirsov	?	uch jilddan iborat "O'rta Osiyoda qadimgi davrlarda istiqomat qilgan xalqlar to'g'risida ma'lumotlar" asarining muallifi.
7	Kurritlar hurritlar	//	Yevropa turkologiyasida "prototurkcha" degan termin bilan atalgan davr
8	Ilk turkcha davr	?	Ko'hna turkiy til davri turkiylari shumer yozuvlarida shu nom bilan eslanadi.

2-topshiriq. Quyida berilgan jadvalning bo'sh kataklarini turkiy tillar tarixini davrlashtirish masalasi bilan shug'ullan-gan turkolog olimlarning nomlari bilan to'ldiring.

Turkiy tillar tarixini davrlashtirish masalasi bilan shug'ullangan turkolog olimlar

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

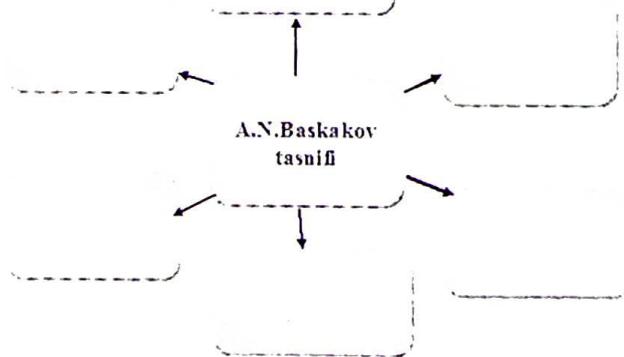
3-topshiriq. Quyida berilgan qadimgi turkiy tilga mansub so'zlarning ma'nosini izohlang va yod oling.

inäk -	säkiz -
älig -	är -
äblän- -	äk- -
qapuqqči -	bitigči -
kural -	qut -
alči -	čärig -

4-topshiriq. O'zbek tili tarixini fonetik o'zgarishlarga asoslangan holda davrlashtirish tarafdoi S.Y.Malov tasnifida- gi uch bosqichni izohlang va misollar keltiring.

S.Y.Malov tasnifi		
I bosqich	II bosqich	III bosqich
...	...	...

5-topshiriq. Quyida berilgan klasterda turkolog olim A.N. Baskakovning turkiy tillar tarixini davrlashtirish borasidagi tasnifini ifodalang.

6-topshiriq. “Tasdiq-inkor testi” orqali mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlarni ma'qullasangiz, javoblar varaqasiga “Ha”, inkor etsangiz “Yo'q” javobini yozing.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javob											

- Predloglar o'rnilida ko'makchilarining qo'llanishi.
- Sifat va son ot oldida aniqlovchi vazifasida kelganda o'zgarishi.
- Grammatik rodning borligi.
- Egalik qo'shimchalarning mavjud emasligi.
- Aniqlovchining aniqlanmish oldida kelishi.
- Unlilar garmoniyasining borligi.
- Ot turkumidagi so'zlarning birlikda sondan keyin kelishi.
- Qiyoslash oborotda chiqish kelishigining qo'llanishi.
- Artiklning borligi.
- Bog'lovchili konstruksiyalar o'rnilida sifatdosh va ravishdosh oborotlarning ishlatilmasligi
- Tilning agglyutinativ qurilishga egaligi.

7-topshiriq. N.Rahmonovning fikricha, turkiy tillar tarixini qay darajada davrlashtirish ma'qul? Bosqichlar ketma-ketligi, bosqichlar nomi va davrini tartib bilan bir-biriga moslashtiring hamda bo'sh kataklarga joylashtiring.

Bos-qichlar	Bosqichlar nomi	Qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?	Bos-qichlar	Bos-qichlar nomi	Qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?
III	Oltoy davri	X-XX asrlar			
V	O'rta turk davri	Mil.ol. V asrdan mil. V asrgacha			

II	Xun davri	Qadimgi davrlardan mil. ol. V asrgacha			
VI	Eng yangi davr	XII-XV asrlar			
IV	Skif davri	VI -XI asrlar			
I	Qadimgi turk davri	Eng qadimgi davrlar			
VII	Yangi turk davri	XX asr boshlaridan bugungacha			

8-topshiriq. Oltoy tillariga mansub quyidagi uch guruhdagi so'zlarning ma'nolarini izohlang va ularni qiyosiy tahlil qiling.

Bütün (o'zb.)	Borčak (tat., boshq.)	Gusin (manch.)
Bodun (qad.turk.)	Purčak (chuvas)	Gučin (mo'g'ul.)
Bötlök (tat., boshq.)	Buurtsak (mo'g'ul)	Gutin (tungus)
Bojpa (tat., boshq.)	Borčo (tungus, manch)	
Buten (mo'g'ul)	Bortek (chuvas)	
Butun (tungus, manch.)	Bupduka (tungus, manch.)	

9-topshiriq. Qatordagagi "Begona so'z"ning ustiga chiziq torting, "begona" ekanligining sababini izohlang.

Toki, aqshu, togri/dogri, niyen
Shan Xun, Xuan Yung, niyen, Xu Ang
Tängrï, tangri, tanara, tang, turi

10-topshiriq.. Xitoy yilnomalari orqali bizgacha yetib kelgan ko'hna turkiycha jumlalar tarkibidagi so'zlarni to'g'ri joylashtirib jumlalarni asl tartibida shakllantiring va mazmunini izohlang. (Quyidagi manbadan foydalaning!!! Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasufi milliy jamiyatni, 2009.)

"Xan shu" yilnomasidan	Shan-yu (buyuk) ku-tu (o'g'il) çeng-li (osmon)
"Chin-shu" yilnomasidan	puh-koh (Liu Yaoning unvoni) Siu-ki (qo'shin, lashkar) ku-tu-tang (qo'lga tushiradi, tutib oladi, ushlab oladi) ti-li-kang ((yo'lga) chiqmoq)

Savol va topshiriqlar

1. Turkologlar fukricha, turkiy tillarning ildizi va manbalari qaysi davrga borib taqaladi?
2. S.Y.Malov turkiy tillarni qanday davrlashtirgan?
3. A.N.Baskakov turkiy tillarni qanday davrlashtirgan?
4. Oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlarini sanang.
5. XIX asrda M.Kastren ural-oltoy tillarini qanday guruhlariga bo'ladi?
6. Qaysi olim turkiy tillarni "ural-oltoy tillari" degan nom ostiga birlashtirdi?

JIZZAX DPI

TEST

1. I.Strallenberg “turkiy til va xalqlar” ma’nosida qaysi termini qo’llaydi?

- A.Uyg’ur
- B.Turk
- C.Tatar
- D.Yoqut

2. Bing yilliq tuman künlik bitigimin, bälgiimin bunda yasi tashqa yaratdim, tolqu tashqa toqtdum — “Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yozib, toshga o’ydirdim, qalin toshga yozdirdim”. Mazkur parcha kimning sharafiga bitilgan bitig-toshga yozilgan edi?

- A.Eletmish Bilga hoqon
- B.Kultegin
- C.To’nyuquq
- D.Bo’min hoqon

3. 35 ta so’zni 32 ta tilda qiyoslab o’rgangan, shuningdek, turkiy tillarni olti guruhga bo’lgan olim kim?

- A.Y.Stela
- B.V.Tomsen
- C.B.YVladimirsov
- D.I.Strallenberg

4. Koyne terminining ma’nosini toping.

- A.Nemischa dialektos “adabiy til”
- B.Yunoncha dialektos “umumxalq tili”
- C.Grekcha koyne “adabiy til”
- D.Lotincha dialektos “shevaga xos”

5. Samodiy tillarning fin tiliga qarindoshligi yuzasidan tad-qiqotlar olib borgan olim kim?

-
- A.V.Tomsen
  - B.Y.Stela
  - C.B.Y.Vladimirsov
  - D.I.Strallenberg

6. Qadimgi turkiy tilga xos bo'lмаган xususiyatni ifodalovchi iborani aniqlang.

- A."Qonunlar, aqida va farmonlar o'zgarganidek, koyne ham o'zgaradi"
- B."Ming yillik yozuv"
- C."Ming yil-u tuman kun"lik yozuv
- D.Singarmonizm -"temir qonun"

7. Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili tarixini fonetik o'zgarish-larga asoslangan holda davrlashtirish tarafdori bo'lgan olim kim?

- A.V.V.Bartold
- B.S.Y. Malov
- C.P.M.Melioranskiy
- D.A.K.Borovkov

8. S.Y.Malovning davrlashtirishiga ko'ra turkiy tillar tarixi qanday bosqichlardan iborat?

- A.1-bosqich – d lashish davri, 2-bosqich – o'tuvchi davr, 3-bosqich – j lashish bosqichi
- B.1-bosqich – y lashish davri, 2-bosqich – o'tuvchi davr, 3-bosqich – j lashish bosqichi
- C.1-bosqich – o lashish davri, 2-bosqich – o'tuvchi davr, 3-bosqich – j lashish bosqichi
- D.1-bosqich – t lashish davri, 2-bosqich – o'tuvchi davr, 3-bosqich – j lashish bosqichi

9. Turkiy tillarning oltoy davriga xos xususiyatlarini ko'rsata-digan yozma manbani toping.

- A.To'nyuquq

-
- B. Xitoy yilnomalari
  - C. Ko'kturk bitiglari
  - D. Bunday manba mavjud emas

10.Oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiylar xususiyatlar sifatida asos bo'lgan omillarga quyidagilardan qaysilari kirmaydi?

- A. Unlilar garmoniyasining borligi
- B. Grammatik rodning borligi
- C. Artiklning yo'qligi
- D. Predloglar o'rniqa ko'makchilarning qo'llanishi

11. Ayrim turkiy tillar bilan mo'g'ul va tungus-manchjur tillar leksik tarkibida, so'z semantikasi va strukturasidagi umumiylar jihatlar qaysi so'zlar qiyosida ko'rindi?

- A. Bodun, borçak
- B. Bodun, qag'an
- C. Borçak, hoqon
- D. Hoqon, qag'an

12. A.N.Baskakov tasnifiga ko'ra o'rta turk davri qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?

- A.X -XV asrlar
- B. V-X asrlar
- C. III-VII asrlar
- D. IV- XII asrlar

13. Turkiy tillarni "Ural-oltoy tillari" nomi ostida birlashtirgan tadqiqotchini toping.

- A.S.Y. Malov
- B. V.V.Bartold
- C. P.M.Melioranskiy
- D. I.Strallenberg

14. Oltoy tillari nazariyasini ilk bor ilgari surilganda qanday so'zlar asos qilib olingan edi?

-
- A.O'zakdosh
  - B.Shakldosh
  - C.Ma'nodosh
  - D.Ko'p ma'noli

Adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodira-begim, 2021
2. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
3. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
4. Мухторов А, Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
5. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. -Toshkent: O'qituvchi, 1995
6. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
7. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

QADIMGI TURKIY VA MO'G'UL TILLARI MUNOSABATI

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O’qituvchi tomonidan berilgan qo’shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Oltoy tili		
Qitaniylar		
Qora xitoylar		
V.Bartold		
Chuvash tili		
Syanbiylar		
P.Pelo		
Toquz tatar		

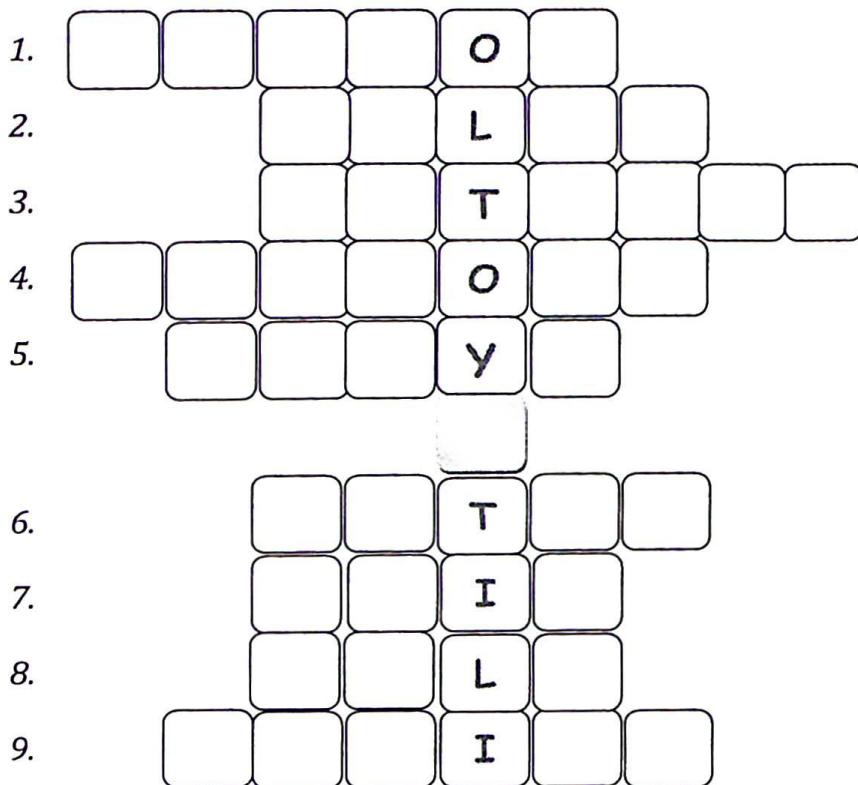
2-topshiriq. “To‘g‘ri yoki noto‘g‘ri” usuli orqali mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Mavzuga doir fikrlarni o‘qing, uni to‘g‘ri deb hisoblasangiz ☐ bo‘s sh katakka [+], noto‘g‘ri deb hisoblasangiz [-] belgisini qo‘ying.

[+] // [-]	Qaysi fikr to‘g‘ri?
	Rus va Yevropa turkologiyasida “turk-mo‘g‘ul” termini bir tushuncha sifatida ishlatalidi.
	Mo‘g‘ul tilining shakllanishini o‘g‘uz qabilasidan boshlash maqsadga muvofiq.
	Turk-mo‘g‘ul tili miloddan oldingi V asrda Markaziy Osiyo qavmlari uchun yagona til edi.

	Mo'g'ullar qadimgi turkiy-run yozuvidan foydalanishmagan.
	Chingizzon O'rta Osiyonini ishg'ol qilgandan keyin mo'g'ul yozuvi eski turk-uyg'ur yozuvi asosida shakllandi.
	Mo'g'ul tili grammatikasi qadimgi turkiy tilnikidan keskin farq qiladi.
	V.Tomson qadimgi turkiy yodgorliklarda tilga olingan <i>otuz tatar, toquz tatar</i> qabilalari o'g'uz qavmidan ekanini ta'kidlaydi.
	Mo'g'ul tili XIII asrgacha yozuvsiz til bo'lgan.

3-topshiriq. Quyidagi krossvordni yechish orqali mavzu yuzasidan bilimlaringizni sinab ko'ring.

- 1.Chuvash qavmining yana bir nomi;
- 2.Itil daryosining hozirgi nomi;
- 3.Musulmon manbalarida qora xitoylar deb yuritiluvchi imo'g'ul qavmi;
- 4.Chuvash tili yuzasidan tadqiqotlar olib borgan turkolog olim;
- 5.Chuvashlar va xazarlar tilida **itol** so'zining ma'nosi;
- 6.Strallenberg "turkiy" tillar va xalqlar ma'nosida qo'llagan termin;
- 7.**Adaq** so'zining mo'g'ul tilidagi ma'nosi;
- 8.Xitoycha adabiyotlar orasida syanbiycha-xitoycha lug'atlar saqlanishi haqida xabar bergan turkolog olim;
- 9."Kitob" ma'nosini beruvchi qadimgi turkiy tilga oid so'z.

TEST

1. Qadimgi turkiy yodgorliklarda tilga olingan otuz tatar, toquz tatar qabilalari qaysi qavmga tegishli?

- A. Qitaniy
- B. Mo'g'ul
- C. Chuvash
- D. Bulg'or

2. Mo'g'ul tiliga mansub *adaq* so'zining qaysi ma'nosi hozirgi turkiy tillarda ham kuzatiladi?

- A. Ibtido
- B. Boshlanish
- C. Oxir
- D. Kech

-
3. Mo'g'ul tili qachongacha yozuvsiz til bo'lgan?
- A. XIII asrgacha
  - B. X asrgacha
  - C. IIX asrgacha
  - D. VII asrgacha
4. Turk hoqonligining poytaxti qaysi xududda joylashgan edi?
- A. Sharqiy Turkiston
  - B. Mo'g'uliston
  - C. Chin
  - D. Markaziy Osiyo
5. Chingizzon O'rta Osiyonidagi ishg'ol qilgach, mo'g'ul yozuvini qaysi yozuv asosida shakllandi?
- A. Qadimgi turk-run yozuvni
  - B. Oromiy yozuvni
  - C. Eski turk-uyg'ur yozuvni
  - D. Qadimgi turk-mo'gul yozuvni
6. Chuvash va xazar tilida Itil so'zining ma'nosi qanday edi?
- A. Daryo
  - B. Ko'l
  - C. Dengiz
  - D. Soy
7. Syanbiy tili turkiy tillar oиласига кирди, дея xulosa qilgan turkolog olim kim?
- A. V.Tomsen
  - B. K.Shiratori
  - C. P.Pelo
  - D. S.Y.Malov

---

8. Mo'g'ul tilini shakllanish davrini qaysi qavmdan boshlash maqsadga muvofiq?

- A. Qitaniy
- B. Chuvash
- C. Venger
- D. Bulg'or

Adabiyotlar:

1. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
2. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
3. Мухторов А, Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
4. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. -Toshkent: O'qituvchi, 1995
5. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyat, 2009.
6. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

IKKINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY YOZUVLAR TURKIY-RUN YOZUVI

Reja:

1. Turkiy-run yozuvi

2. Turkiy-run yozuvining topilish tarixi, ildizlari

Asosiy tushunchalar: yozuv tarixi; yozuv, fonetik yozuv, yozuv va imlo; qadimgi turkiy yozuvlar: ko'k turk, uyg'ur, sug'd, moniy, brahma, suryoniy, arab yozuvlari; turkiy yozma yodgorliklar; ko'k turk, uyg'ur, arab yozuvidagi turkiy yodgorliklar

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O'qituvchi tomonidan berilgan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Rasmli yozuv		
G.Malleri		
Chjon Chjen-Min		
“Qadimgi Sharqning lotin yozuvi”		
D.Missersmidt		
V.V.Radlov		
V.Tomsen		
N.M.Yadrinsev		

2-topshiriq. Mavzu yuzasidan berilgan ilmiy ma'lumotlardagi bo'sh qoldirilgan nuqtalar o'rniiga quyida berilgan olimlar ismi shariflaridan mosini qo'ying.

N.Y.Marr, G.I.Spasskiy, G.Malleri, I.I.Meshchaninov, Gerodot, D.Messershmidt, Ch.Loukotka, G.N.Potanin, I.R.Aspelin, A.Freyman, M.Y.Masson, N.M.Yadrinsev, V.V.Radlov, S.Y.Malov.

• XX asrning birinchi yarmida yozuvning paydo bo'lishi to'g'risida ... va ... ilk bor o'z qarashlarini ilgari surdilar. Ular ning nazariyasi bo'yicha, tilning ikki turi bo'lgan: birinchisi — tovush tili, ikkinchisi yozuv tilidir.

• G'arb tilshunosligida ham N.Y.Marr bilan I.I.Meshchaninovlarnikiga yaqin fikrlar paydo bo'ldi. Jumladan, ... Amerika hindulari tilida ko'pgina belgilar imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini isbotladi. Shu tariqa yozuv "tushuncha – so'z – yozuv belgisi" ko'rinishidagi yangi qo'shimcha aloqalarni yaratadi.

• Qadimgi yunonlar Misr yozuvini muqaddas deb qara ganlar. Jumladan, ... (mil. ol. V asr) Misr yozuvi belgilarini "muqaddas belgilar" deb ta'riflagan edi.

• N.Y.Marr va I.I.Meshchaninovlarning ilk yozuv magik (ya'ni sehr- jodu) vazifani bajarganligi haqidagi fikrlarini chex tilshunosi ... ham qo'llab-quvvatlaydi.

• 1721-yili ... boshchiligidagi ekspeditsiya Xakasiyaga qadim dan sivilizatsiyalashgan yurtga keldi. Shundan boshlab dunyo ilmiy jamoatchiligiga "jumboqli yozuv" to'g'risidagi xabar tarqaldi.

• Messershmidt dan so'ng ... Oltoydan (1818-y.), ... Tuvadan (1879-y.) run yozuvlarini topdilar.

• 1889-yili ... Mo'g'uliston dan Kultingga bag'ishlangan yodgorlikni topdi. Kultigin bitigtoshining tepasida bitilgan xitoycha yozuvdan ma'lum bo'ldiki, bitigtosh Turk xoqonligi ning lashkarboshisi Kul tingga bag'ishlangan ekan.

• XX asrning 30-yillari turkiy-run yozuvlari sohasida ancha samarali natijalar qo'lga kiritilgan davr bo'ldi. Ayni paytda shu yillar akademik ... Mug' tog'idagi g'ordan so'g'd yozuvi bitil gan 23 taxtacha topdi.

• 1932-yili Talas vodiysining Aleksandr tog' tizmalari yon bag'ridan Achchiqtoshdan bir taxtacha topildi. Bu taxtachani

... topdi. Taxtachaning to'rtala tomoniga ham o'tkir asbob bilan ingichka qilib yozuv bitilgan ekan. Taxtacha archa yog'ochi-dan qilingan. Bu taxtacha hozirda Rossiya Davlat Ermitajida saqlanadi.

• ... 1889-yili *Inscription de l' lenisse* (1889-y.) albomini nashr ettirgandan keyin *yenisey yozuvi* degan termin paydo bo'ldi. U *Inscription de l" Orkhon* (1892-y.) albomini chop ettirgach, urxun yozuvlariga e'tibor kuchaydi va Osiyo run yozuvlari umumlashtirilib, *urxun-yenisey yozuvi* degan bitta nom bilan ataladigan bo'ldi.

• Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yaqin yuz yetmish yil davomida dunyoning ko'p arxeologlari, tilshunoslari, tarix-chi olimlari bu yozuvning "run" (sirli) emasligi borasida ko'p mehnat qildilar. D.G.Messershmidt dunyoga yenisey yozuvlari ni kashf qildi, N.M.Yadrinsev run yozuvlari deshifrovkasi uchun sharoit yaratib berdi, V.Tomson yozuv belgilari va tilini aniqladi, ... matn mazmunini tushuntirib berdi, ... runologiya sohasida filologlar maktabiga asos soldi va h.k. XVIII asrda D.Messershmidt uchta yenisey yodgorligini aniqlagan bo'lsa, XX asr oxiriga kelib yenisey yozuvidagi Janubiy Sibir yodgorliklari miqdori uch yuztadan ortdi.

3-topshiriq. Mavzu yuzasidan berilgan ushbu ta'riflar qaysi terminning izohi ekanligini toping va ikkinchi ustunga kerakli raqamni qo'ying.

1	Run yozuvi	4	Turkiy runologiya;
2	O.Donner	5	Runiy paleografiya
3	Epigrafika	6	Bajnoq yozuvi

Ta'riflar:	No
Yevropada turkiy-run alifbosining kelib chiqishi to'g'risida ilk bor so'z yuritgan fransuz turkologi	

Tarix va filologiya o'rtasidagi yordamchi fan sohasi	
Yevropa, Janubiy Sibir, Markaziy va O'rta Osiyo xududlaridan topilgan "noma'lum" yozuvlarga nisbatan qo'llangan termin	
Tis guruhi alifbosiga kiruvchi Nad-Sent Miklosh yozuvining yana bir nomi	
XX asr oxirlarida paydo bo'lgan alohida fan sohasi bo'lib, nafaqat filologiya, balki ko'proq epigrafikaga, qisman arxeografiyaga aloqador soha	
Yozma yodgorliklar alifbosining paleografik jihatdan farqlarini o'rganuvchi soha	

4-topshiriq. XX asr so'ngida olib borilgan paleografik tad-qiqotlar shuni ko'rsatdiki, Yevroosiyo hududida mustaqil uch turdag'i shartli ravishda runiy deb nomlanadigan alifbo mavjud bo'lgan edi. Quyidagi jadvalda ana shu uch guruh nomlari keltirilgan. Berilgan yozuvlarning qaysi guruh alifbosiga oidligini aniqlang va ularning tartib raqamlarini mansubligiga ko'ra jadval asosida guruhlang.

I guruh	II guruh	III guruh
Tis yozushi alifbosi	Yevroosiyo guruhi alifbosi	Osiyo guruhi alifbosi

- 1.Don 2.Yenisey 3.Kuban 4.Nad-Sent-Miklosh 5. Achchiktosh
6. Isfara 7.Urxun 8. Janubiy Yenisey 9. Talas

5-topshiriq. Berilgan ta'riflarni diqqat bilan o'qing, gap nima haqida ketayotgani haqida o'ylab ko'ring, keltirilgan ta'rif qaysi tushunchaga tegishli deb hisoblasangiz, ularni namunadagidek strelka yordamida moslashtiring.

1932-yili Talas vodiysining Aleksandr tog' tizmaları yon bagridan - Achchiqtoshdan Y. Masson tomonidan topildi. Archa yog'ochidan qilingan to'rtala tomoniga ham o'tkir asbob bilan ingichka qilib yozuv bitilgan, hozirda Rossiya Davlat Ermitajida saqlanadi.

To'zbuloq yozuvi

Mazkur yozuv yodgorliklari VII - VIII asrlarga mansub bo'lib, uni ba'zi turkolog olimlar "bajnoq yozuvi" deb ham ataydilar.

Taxtacha

Bu guruhga eng avvalo Don va Kuban alifbosi va bu alifboda bitilgan turkiy-run yozuvi yodgorliklari kiradi.

Nad-Sent-Miklosh yozuvi

Bu yozuvni I.Kizlasov IX-Xasrlarda yaratilgan deb aytadi, ba'zi belgilarning yenesey yozuvlariga qarindoshligi bo'lib, ularning manbai birdir, deydi.

Yevroosiyalifbosi

Bu yozuv Qizilqumdan topilgan bo'lib, uning yaratilgan davri ham, o'qilishi ham hozircha noma'lum.

Achchiqtosh yozuvi

6-topshiriq. Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi xususidagi ilmiy matnning bo'sh o'rinalarini kerakli ma'lumotlar bilan to'ldiring.

Tis degan nom ... da yozuvlar topilgan joydag'i daryoning nomidan olingan. 1799-yili Vengriyaning ... hududidagi ... qishlog'idan 23 ta oltin xum topildi. Xumlarga yozuvlar bitilgan, naqshlar, ov sahnalari, afsonaviy hayvonlaming suratlari o'yilgan. Idishlardagi ba'zi yozuvlar tirnab bitilgan, ba'zilari ga qattiq jism bilan o'yib bitilgan. Xumning naqshlaridan bu

yozuvlarni ajratish qiyin. Oltin xumlardagi yozuvlarni ... birin-ketin izchillikda tavsiflab bergan. Mazkur xazinani ko'p tadqiqotchilar ... nomi bilan bog'laydilar. Xumga solingan chavandoz suratini ham Attila deb taxmin qiladilar.

Ayrim xumlarda ... yo'q, xumlarda tasvirlangan ... takrorlangan, xolos. Masalan, Yozef Xaltel ... raqamli deb belgilagan xumda yozuv bitilmagan. Qolganlarida yozuv bor. Nad-Sent-Miklosh yozuvining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, yozuvdagagi belgilar boshqa guruhdagi yozuvlarda ham bor.

Kerakli ma'lumotlar: *Vengriya, Yozef Xaltel, yozuv, Torontal, Attila, suratlar, Nad-Sent-Miklosh, birinchi*.

TEST

1. N.Y.Marr va I.I.Meshchaninov nazariyasi bo'yicha tilning qanday turlari bo'lgan?

- A. Tirik til va o'lik til
- B. Tovush tili, yozuv tili
- C. Yozuv tili, chizuv tili
- D. Faqat tovush tili

2. Jamiki xitoy iyeroglislari imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini dalillashga uringan olim kim?

- A. Chjon Chjen-Min
- B. Kim Chjin In
- C. Ch.Loukotka
- D. N.Y.Marr

3. Misr yozushi belgilarini "muqaddas belgilar" deb ta'riflagan tarixchi kim edi?

- A. Polien
- B. Borovkov
- C. Missershmidt
- D. Gerodot

---

4. Shumer mixxatlari mil.ol. 4-3-ming yilliklarda qayerda paydo bo'ldi?

- A. Yenesey bo'yalarida
- B. Urxun vodiysida
- C. Efrat va Tigr daryolari oralig'ida
- D. Kosho Saydamda

5. Qaysi yozuv papiruslarga yozilgan edi?

- A. Misr yozuvi
- B. Mixxatlar
- C. Run yozuvi
- D. Shumer yzuvi

6. "Qadimgi Sharqning lotin yozuvi" deb atalgan yozuv qaysi?

- A. Run yozuvi
- B. Shumer yzuvi
- C. Misr yozuvi
- D. Mixxat

7. Kultegin yodgorligini kim topgan?

- A. I.R.Aspelin
- B. Missershmidt
- C. G.N.Potanin
- D. N.M.Yadrinsev

8. "Памятники древнетюркской писменности" asari qaysi turkolog olimga tegishli?

- A. V.Tomsen
- B. S.Y.Malov
- C. V.Radlov
- D. D.Yadrensev

9. Turkiy-run alifbosining kelib chiqishi to'g'risida ilk bor so'z yuritgan olim kim edi?

-
- A. V.Tomsen
  - B. O.Donner
  - C. V.Radlov
  - D. N.M.Yadrinsev
10. "Unutmaslik kerakki, yozuvlarimizning davri bilan o'sha yozuvlarning davri orasida ming va undan ortiq yillar bor. Bu tur o'xshashliklarning odatda somon olovi singari yaltiroq, ammo o'tkinchi bo'lganini ham qabul etmoq kerak. Bunday ishoratlar chinakam boshqa yoilar bilan aniqlangandan keyin boshqa alifbolar bilan qilinadigan qiyoslash yozuvning ildizini fopish uchun asos bo'la oladi. Buning ustiga, yenisey yozuvlarini hozircha bir chetga qo'yib, awalo faqat Urxon yozuvlari bilan mashg'ul bo'lish juda to'g'ridir." Mazkur muloha-zha muallifini toping.
- A. O.Donner
  - B. V.Radlov
  - C. N.M.Yadrinsev
  - D. V.Tomsen
11. 1799-yili qayerda "noma'lum" yozuv belgilari o'yib bittelgan idishlar xazinasi topilgan?
- A. Urxon vodiysida
  - B. Yenesey bo'ylarida
  - C. Nad-Sent Mikloshda
  - D. Misr hududida
12. Tarix va filologiya o'rtaqidagi alohida yordamchi fan sohasi qaysi?
- A. Paleografiya
  - B. Arxeologiya
  - C. Omografika
  - D. Epigrafika

13. Nad-Sent Miklosh hududida tegishli runiy yozuv qaysi guruhi alifbosiga oidligini aniqlang.

- A. Yevroosiyo guruhi alifbosi
- B. Osiyo guruhi alifbosi
- C. Tis yozuvi alifbosi
- D. Urxun alifbosi

14. Zamonlar o'tishi bilan harfiy belgilarning o'zgarishini o'rghanish bilan shug'ullanib qolmay, balki yozuvning kelib chiqishini, yozuv tarkibining o'zgarishlarini aniqlash, yozuvning zamon va makonda tarqalishi, yozuv materiali va qurollarini, yozuv maktablari, umuman yozuv madaniyatiga oid barcha detallarni tadqiq etish bilan ham shug'ullanuvchi sohani aniqlang.

- A. Paleografa
- B. Runologiya
- C. Epigrafika
- D. Arxeografika

15. Nad-Sent Miklosh yozuvi ba'zi turkologlar tomonidan yana qanday nom bilan ataladi?

- A. Run yozuvi
- B. Venger yozuvi
- C. Trontal yozuvi
- D. Bajnoq yozuvi

16. Quyidagilardan Osiyo guruhi alifbosiga tegishlisini toping.

- A. Don, Kuban, Achchiktosh, Isfara, Janubiy Yenisey
- B. Nad-Sent-Miklosh
- C. Yenisey, urxun, talas alifbosi
- D. Nad-Sent-Miklosh, Isfara, Janubiy Yenisey

17. 1799-yili Vengriyaning Torontal hududidagi Nad-Sent-

Miklosh qishlog'idan topilgan xumlardagi yozuvni kim tavsiflab berdi?

- A. Yozef Xaltel
- B. V.Tomsen
- C. O.Donner
- D. V.Radlov

18. Don va kuban yozuvlari qaysi asrga mansub?

- A. VIII-IX asrlarga
- B. VII-X asrlarga
- C. V-VI asrlarga
- D. VI-VII asrlarga

19. Achchiqtosh yozuvini tadqiq qilgan olimni aniqlang.

- A. O.Donner
- B. V.Tomsen
- C. I.Kizlasov
- D. V.Radlov

20. O'qilishi ham, yaratilgan davri ham hozirgacha no ma'lum bo'lib qolayotgan yodgorliklarni aniqlang.

- A. To'zbuloq, Isfara
- B. Urxon-Yenesey
- C. Don va Kuban
- D. Talas alifbosi

21. Yevroosiyo guruhiga kiruvchi yodgorliklarni aniqlang.

- A. Nad-Sent-Miklosh
- B. Yenesey, Urxon, Talas alifbosi
- C. Don, Kuban, Talas, Isfara, Urxon
- D. Don, Kuban, Achchiqtosh, Isfara, Janubiy yenesey

22.Turkiy run alifbosи jadvalи qanday nomlangan?

- A. Tuyoq I
- B. Alifbo
- C. Azbuka
- D. Futark

UYG'UR YOZUVI

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O’qituvchi tomonidan berilgan qo’shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
“O’g’uzxon”		
“Xuastuanift”		
“Maytri simit”		
“Oltun yorug”		
“Syuan-szan”		
“Devonu lug’atit turk”		
Anatkak tili		
Tabg’ach tili		
Shingqu Sheli tudung		
“Qutadg’u bilig”		
“Hibat ul haqoyiq”		

2-topshiriq. Hozir «uyg’ur yozushi» nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo yozma manbalarda bir qancha nom bilan yuritilgan. Quyidagi jadvalning birinchi ustunida berilgan manbalarda mazkur yozuv qanday nomlar bilan atalganligini toping va jadvalning ikkinchi ustuniga yozing.

Manbalar	???
Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asarida	
Alisher Navoiy maktublarining birida	
XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Puri Bahoi Jomiy she'rlarida	
Ibn Arabshoh «Ajoibu-l-maqdur fi-navoibi Taymur» otli asarida	
«Fokihatul-l-xulafo» asarida	
«Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida	

3-topshiriq. "Tasdiq-inkor testi" orqali mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Quyida berilgan uyg'ur yozuviga oid ilmiy fikrlarni ma'qullasangiz, javoblar varaqasiga "Ha", inkor etsangiz "Yo'q" javobini yozing.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javob											

1. Alisher Navoiy o'z maktublarining birida uyg'ur yozuvini «turkcha xat» deb atagan.
2. Hozirgacha yetib kelgan uyg'ur yozushi yodgorliklarning eng eskilari islom davriga kelib yaratilgan
3. Uyg'ur xatining muhim xususiyatlardan yana biri shuki, unda unlilar muntazam yoziladi.

4. XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Mahmud Koshg'ariy o'z she'rlaridan birida uni «uyg'ur xati» (xatt-i uyg'uri) deb atagan.

5. X asrda qoraxoniylar davlatida islom rasman qabul qilindi.

6. Puri Bahoi Jomiy turklarning yozuvi haqida ma'lumot berar ekan, arab xatini emas, uyg'ur xatini keltiradi.

7. Uyg'ur alifbosida harflar o'n to'qqizta.

8. Uyg'ur yozuvi O'rta Osiyoda XV asrning oxirlariga qadar arab xati bilan yonma-yon qo'llanildi.

9. Islom ta'siridan yiroqdagi turk-buddistlar yozuv an'ansini uzmay, XVIII asrda ham undan foydalanganlari ma'lum

10. Temuriylar zamonida yashab o'tgan tarixchi Ibn Arabshoh ham ushbu yozuvning «chig'atoyliklar»da shuhrat topganligini ta'kidlab, yozadi: «Ular («chig'atoyliklar») o'zlari ning tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she'r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar.

11. Uyg'ur yozuvi «Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida «Turkcha xat» deb atalgan.

4-topshiriq. Berilgan yopiq testlarga javob bering.

1. Uyg'ur alifbosida harflar soni.

2. Alifbo tarkibidagi harflarning ko'pvazifalilik xususiyati haqida alohida to'xtalgan olim.

3. Mahmud Koshg'ariyning ta'kidlashicha, turkiy tildagi nechta tovush uyg'ur yozuvida maxsus belgisiga ega emas?

4. Turkiy tildagi qaysi tovushlar uyg'ur yozuvida maxsus belgisiga ega emas?

5. awaxa, vazaqa, yakäsa, manasa, ... Bular nimani anglatadi?

6. Matnlarda cho'ziqlikni ifodalash uchun harflar qay holatda qo'llangan?

7. Unlilarning muntazam yozilishi qaysi yozuvga xos?

5-topshiriq. Berilgan ta'riflarni diqqat bilan o'qing, gap nima haqida ketayotgani haqida o'ylab ko'ring, keltirilgan ta'rif qaysi tushunchaga muqobil deb hisoblasangiz, ularni namunadagidek strelka yordamida moslashtiring.

«Uzr (chig'atoytlar) o'zlarining
nizat, mukrib, fumon, xal, bish, bitim,
solnom, she'r, qissa, hikoyat, hisob, so'ira va
devong'egish hamma ihanat, chingizena
turuklari shu yozuvda yozadilar. Bu
yozuvni yaxshi bilgen darsning orasida xor
bolmaydi. Chunki bu uzerda nizq ochqichidir»

“O'g'uzxoqon”

Tanginchilik (ko'k tangri) deniy e'tiqodi
davrida yaratilgan asar

Mahmud Koshg'ariy

U yozadi: «Barcha rogorler va sulotonlarning
kitoblari, yozuvleri qadimgi zamondan shu
kungacha Qashqardan Chingacha — hamma turk
shaharlari shu yozuv bilan yuritilgan»

Ibn Arabshoh

Moniychilik davrida yaratilgan
asar

“Oltun yorug”

Turk-budda adabiyoti va
falsafasining qimmatli
asarlaridan biri

“Qutadg'u biling”,

“Hibatu-l-haqoyiq”

Islom davrida yaratilgan asarlar

“Xuastuanift”

6-topshiriq. Uyg'ur yozuvida bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarga taalluqli ma'lumotlarni quyida berilgan manbalar asosida namunada berilganidek guruhlang.

---

1. Mazkur manbaning bosh qahramoni haqidagi rivoyatlar turkiy badiiy adabiyotning eng eski, shuning bilan birga, keng tarqalgan namunalaridandir. Rivoyatlarning eng eskisi uyg'ur xatida bitilgan.

2. Bu asar moniylikning falsafiy-ta'limiylasidir. Ilk o'rta asrlarda asarning o'rtancha eroniy, sug'dcha, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan edi. Tavbanomaning turkiy versiyasi turk moniy falsafasining, shuning bilan birga, qadimgi turkiy til va moniylik davri turk adabiyotining qimmatli obidasidir.

3. Mazkur asar tan sulolasi davrida o'tgan no'mchi sayyoh Syuan-szanning Buddha yashagan o'lkalarga muqaddas safari xususidagi memuar bo'lib, o'zida o'nlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushiga, ular yashagan mamlakatlar geografiyasini, tarixiga oid ma'lumotlarni jamlagan.

4. Ushbu yozma manba buddizmning mahayana mazhabiga oid asar bo'lib, ilk o'rta asrlarda sanskrit, xitoy va qadimgi turkiy versiyalarda tarqalgan edi. Asarning sanskritcha oti "Suvarnaprabhasa", turkiy versiyasining to'liq oti "Altun öjlug yaruq yaltriqlig qopta kötrülmüş nom iligi" ("Oltin tusli tovlanuvchi hammadan ustun no'm tojdori") dir.

5. Asar asli sanskrit tilida yaratilgan. Buddha ta'limotining yirik bilimdonlaridan biri Aryachantri uni sanskritcha nusxdan tohar tiliga o'girgan. Toharcha nusxdadan esa Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiyga tarjima qilgan.

6. Asar qo'lyozmasi hozir Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanmoqda. Qo'lyozmada dostonning boshlanishi ham, yakuni ham yo'q. Matnning jami 42 sahifa (21 varaq). Har sahifada uyg'ur yozuvli matn 9 qatordan bitilgan bo'lib, jami 376 satrdir. Qolyozmaning bitilgan sanasi ma'lum emas. Xat uslubiga qaraganda, chamasi, XIII—XIV asrlarda ko'chirilgan ko'rindi.

7. Ushbu dostonning ildizi miloddan burungi chog'larga tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadimgi inonch-qas-

---

rashlari, turkiy qavmlarning kelib chiqish tarixi aks etgan. Mazkur manba uzoq asrlar davomida sayqal topib, takomil-lashib kelgan xalq dostonidir.

8. Asarning Sankt-Peterburgda saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt- Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Asar uyg'ur xati bilan o'ram qog'ozga bitilgan. Matnning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Saqlanib qolgani 160 satrdan iborat. Yozuv shakli, xat uslubiga ko'ra mazkur matnni uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskisi deyish mumkin.

9. Asar o'n ikki bo'lim(bölük)dan tuzilgan. Qism(tegzinč)lar boshida ularning sarlavhasi va tartib ko'rsatkichi qayd etiladi.

10. Asarning Qumul yaqinidan topilgan qo'lyozmasi mavjud nusxalar orasida alohida o'rinn tutadi. Uyg'ur yozuvli ushbu qo'lyozma hozir Urumchidagi tarix muzeyida saqlanmoqda. Qo'lyozma ancha uringan, ayniqsa, so'nggi varaqlari titilib ketgan, parokanda. Shunga qaramay, qo'lyozmaning ahamiya-ti katta. Xati nafis, e'tibor bilan bitilgan kitob. Aftidan, katta bir amaldor buyurtmasiga ko'ra tayyorlangan ko'rindi.

Namuna: "Og'uzxoqon" dostoni - 1, 6, 7

"Xuastuanift" - _____

"Syuan-szan kechmishi" - _____

"Oltun yorug" - _____

"Maytri simit no'm bitig" - _____

7-topshiriq. "Qutadg'u bilig" asari haqida berilgan matnni diqqat bilan o'qing, nuqtalar o'rnini quyida berilgan kerakli ma'lumotlar bilan to'ldiring.

Balasag'unlik Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" dos-tonini 1069-1070-yillar ...da yozib tugallagan.

Eski turkiy tilda qut — "qut, baxt", -ad — fe'l yasovchi, -g'u — sifatdosh qo'shimchasi, qutadg'u — "qutlantiruvchi, qut beruvchi" degan mazmunda. Bilig — "bilim" degani, biroq mu-allif uni "kitob, bilimlar kitobi" ma'nosida qo'llagan. Qutadg'u

---

bilik – “Qut beruvchi bilim; qut beruvchi bilimlar kitobi” de gan ma’noni anglatadi.

Asar 13 ming misradan ziyodroq bo’lib, ...da bitilgan. “Qutadg’u bilig”ning ...ta yirik qo’lyozmasi ma’lum. Ularning biri ..., ikkisi ... yozuvida. Uyg’ur yozuvlisi fanda ... nusxasi, arab yo zuvli qo’lyozmalardan biri ..., ikkinchisi ... nusxasi deb yuritiladi.

Asarning uyg’ur yozuvli qo’lyozmasi hijriy 843, ... yili, mu harram oyining to’rtinchi kuni (=1439-yilning 16 iyunida) ... da ko’chirib tugallangan. Bu xususda kitobning oxirida shun day yozilgan: Tügändi Qutadg’u (bilig) kitabï tarix sekiz qïrq üç yilda qoy yil muharram ayniñ törti Haruda. Yoki boshqa bir yerda: Tarix sekiz yüz qïrq ücta qoy yil axiri muharram ayniñ tört yanjisï Haru şahrinda bitildi.

Ushbu qo’lyozmani ... baxshi ko’chirgan. Qo’lyozma kitob hozir ... da (A.F.13) saqlanmoqda.

Arab yozuvli qo’lyozmalardan biri Namangandan topilgan. Hozir ... da O’zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlan moqda (1809 raqamli qo’lyozma). “Qutadg’u bilig”ning ushbu qo’lyozmasi boshqa nusxalarga qaraganda to’liq. Lekin asar ning ayrim bo’limlari yo’q. Xususan, kitobning xotimasi tushib qolgan. Shuning uchun uning ko’chirilgan davri va kotibi ma’lum emas. Lekin xat uslubiga qarab, qo’lyozma, taxminan, XIII asrda ko’chirilgan deyish mumkin.

... yozuvli boshqa bir qo’lyozmasi Qohiradan topilgan. Hozir ham o’sha yerda saqlanmoqda. Qo’lyozma 392 betdan iborat bo’lib, ora-chora uning varaqlari, hatto ayrim boblari ham tushib qolgan. Buniring ham oxiri yo’q. Xat turidan, chamasi, XIV asrda ko’chirilgan ko’rinadi.

Foydalanish uchun ma’lumotlar: *Qohira, Koshg’ar, arab, Hirot, masnaviy, qo’y, Hasan Qora Sayil Shams, hirot (yoki vena), uch, uyg’ur, Vena Milliy kutubxonasi, namangan (yoki farg’ona), Toshkent, arab.*

8-topshiriq. “Hibat ul haqoyiq” asari doirasida berilgan kalit so’zlarning glossariysini tuzing.

“Atabatu-l-haqayiq” –

“Hibatu-l-haqayiq” –

“Gayibatu-l-haqayiq” –

Zaynul Obidin –

Ayosofiya –

Shayxzoda Abdulrazzoq baxshi –

Qustantaniya –

To'pqopi saroy kutubxonasi –

9-topshiriq. Jadvalda asar nomlarining hozirgi o'zbek adabiy tilidagi mazmuni berilgan, ularni diqqat bilan o'qing va bo'sh katakka asarning asl nomlarini yozing, har bir manba haqida batafsil ma'lumot bering.

Nº	Asar nomlarining hozirgi o'zbek adabiy tilidagi mazmuni	Asarning asl nomi
1	“Turkiy so'zlar devoni”	
2	“Nig'o'shaklarning yozuqlarini o'kinuvchi “Xuastuanift”	
3	“Maytri bilan uchrashuv kitobi”	
4	“Oltin tusli tovlanuvchi hammadan ustun no'm tojdori”	
5	“Syuan-szan kechmishi”	
6	“Qut beruvchi bilim; qut beruvchi bilimlar kitobi”	
7	“Haqiqatlar eshigi, ostonasi”	

8	“Haqiqatlar tortig’i”	
9	“Yashirin, g’oyibiy haqiqatlar”	

TEST

1. Uyg’ur yozuvi Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asarida qanday nom bilan tilga olinadi?
- A. Turkcha xat
  - B. Turkcha yozuv
  - C. Xatti uyg’uri
  - D. Mo’g’ul xati
2. «Ular («chig’atoylilar») o’zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she’r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bolmaydi. Chunki bu ularda rizq ochqichidir». Fikr kimga tegishli va gap qaysi yozuv haqida ketmoqda?
- A. Uyg’ur yozuvi. Ibn Arabshoh
  - B. Mo’g’ul yozuvi. Mahmud Koshg’ariy
  - C. Arab yozuvi. Ibn Arabshoh
  - D. Run yozuvi. V.Tomsen
3. “Xuastuanift” tavbanomasi qaysi davrda yaratilgan?
- A. Tangrichilik
  - B. Buddaviylik
  - C. Islom davri
  - D. Moniychilik
4. Asarning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari ma’lum. Turkiy versiyasi bundan ming yil muqaddam Quchu uyg’ur davlatida xitoy tilidan “Tsi-in-chun no’m bitig” nomi bilan tarjima qilingan. Gap qaysi manba haqida ketmoqda?

-
- A. "Syuan-szan kechmishi"
  - B. "Oltun yorug"
  - C. "Maytri sumit no'm bitig"
  - D. "Xuastuanift"

Savol va topshiriqlar

- 1. Turkiy-run yozuvi ilk bor topilgan paytda bu yozuvni turli tomondan o'rganishga hissa qo'shgan olimlarning xizmatlarini aytинг.
- 2. Turkiy-run alifbosining paydo bo'lishi to'g'risida qisqa-cha so'zlab bering.
- 3. Uyg'ur yozuvining nomlanishi tarixini qisqacha aytib bering.
- 4. Uyg'ur yozuvining imlo prinsiplarini aytib bering.
- 5. Uyg'ur yozuvidagi yodgorliklarga qisqacha tavsif bering.

Adabiyotlar:

- 1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021
- 2. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
- 3. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
- 4. Мухторов А, Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
- 5. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. -Toshkent: O'qituvchi, 1995
- 6. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
- 7. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

UCHINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING FONETIK XUSUSIYATLARI

Reja:

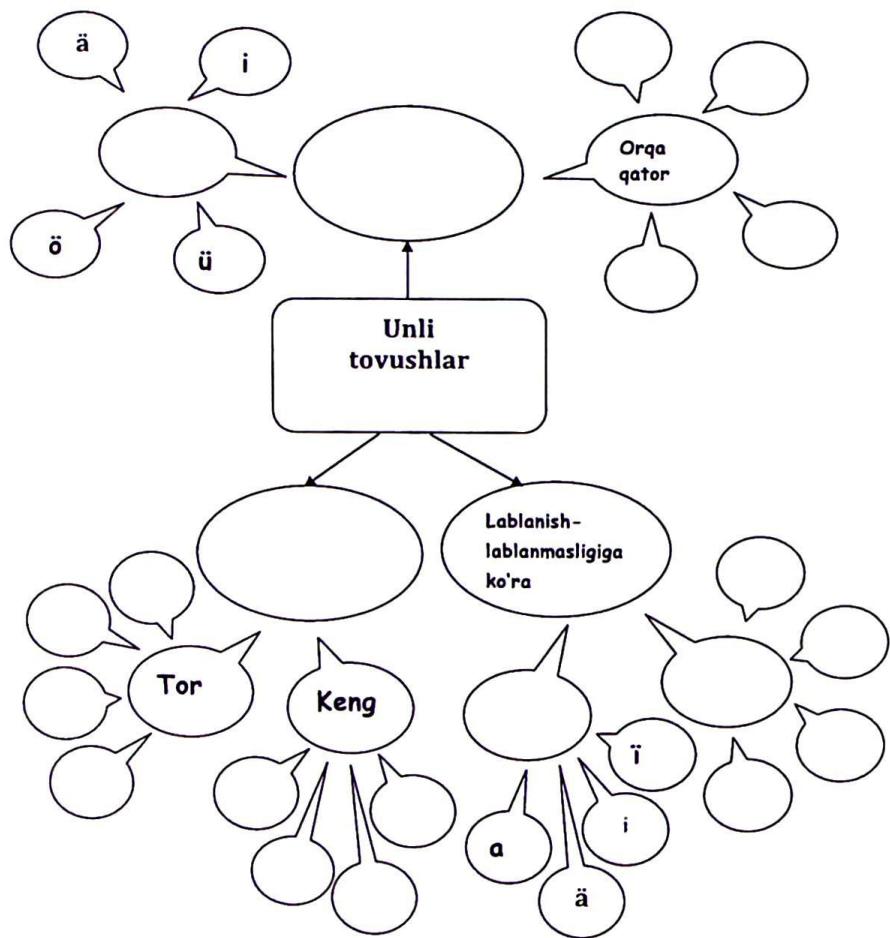
1. Unililar tizimi
2. Undoshlar tizimi
3. Tovush o'zgarishlari

Asosiy tushunchalar: fonema; unli tovushlar, orqa qator unlilari, old qator unlilari, lablanmagan va lablangan unlilar, turkiy singarmonizm; undosh tovushlar, tovush o'zgarishlari.

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O'qituvchi tomonidan berilgan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Fonema		
Unli tovushlar		
Undosh tovushlar		
Jarangli undoshlar		
Jarangsiz undoshlar		
Sonorlar		
Singarmonizm		
Tanglay uyg'unligi		
Lab uyg'unligi		

2-topshiriq. Unli tovushlar yuzasidan egallagan bilim-imngizni “Klaster” (tarmoqlash) usuli orqali tekshirib ko'ring. Klasterning bo'sh kataklarini mantiqqa asoslanib to'ldiring.

3-topshiriq. Berilgan so'zlarni tarkibidagi unli tovushlarning "yo'g'on" yoki "ingichka" talaffuz etilishiga ko'ra guruhlab jadvalga joylashtiring va so'zlarning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosini izohlang (namunadagidek).

At, til, ot, bol-, tor, uč-, üč, adaq, til, qara, öt, tilä-, böl-, ertäki, it, ič-, ilgärü, ät, bil-, siğta-, tik-, ton, aš, qon, tör, azuq, yol, bodun, öz, adğır, kök, qatun, bök-, köl, uč-, sariğ, uya, uluğ, yay, emgæk, bič-, buluň, qul, yiš, kүň, qızıl, tükäti, qışla-, kүč, y İlqı, sayu, kir-, učuz, tirig, böri, ög, kүz, yüz, iňgač, ara, törü, tüs, kү.

"Yo'g'on" unli qatnashgan so'zlar	So'zning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi ma'nosi	"Ingichka" unli qatnashgan so'zlar	So'zning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi ma'nosi
Namuuna: at ...	ot, hayvon ...	Üč ...	uch (son) ...

4-topshiriq. "Tasdiq-inkor testi" orqali mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari haqidagi quyidagi fikrlarni ma'qullasangiz, javoblar varaqasiga "+" (**musbat**), inkor etsangiz "-" (**manfiy**) belgisini qo'ying.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javob											

1. Qadimgi turkiy til tovush qurilishining muhim belgilariidan biri unda unlilar hosil bo'lish o'rniliga ko'ra old va orqa qator unlilariga bo'linadi;
2. Old qator unlilari "ingichka", orqa qator unlilari esa "yo'g'on" talafifuz qilinadi;
3. *asığ, adağ, bar-, qağan, yarlıqa-, qara-* so'zlaridagi [a] unlisi old qator, "ingichka" tovush sifatida talaffuz etiladi;
4. *ädgü, täjri, birlä, bilgä* so'zlaridagi [ä] fonemasi esa old qator, "ingichka" tovush sifatida talaffuz qilinadi;
5. So'zning birinchi bo'g'inida orqa qator unlilar kelsa, keyingi bo'g'lnarda old qator unlilar qatnashadi;
6. Yodgorliklarning yozuv va fonetik xususiyatlari qadimgi turkiy tilda to'qqizta unli fonema amal qilganidan dalolat beradi;

7. Qadimgi turkiy bitiglar tilida so'zning boshi yoki birinchi bo'g'inida kelgan [ä] hozirgi o'zbek tilida yopiq [o] ga aylanadi.

8. Turkiy tillarda unlilar cho'ziqligi ikki xil ko'rinishda amal qiladi: "birlamchi" hamda "ikkilamchi" cho'ziqlik;

9. "Ikkilamchi" cho'ziqlik keyingi hodisa bo'lib, tovush o'zgarishi, ko'proq, so'zdagi undoshning tushishi natijasida yuzaga keladi. Masalan: bigiz>biiz, šahar>šaar, oğul>uul singari;

10. "Ikkilamchi" cho'ziqlik shevalarda, og'zaki nutqda teztez kuzatilmaydi;

11. *Singarmonizm* deb so'zdagi tovushlarning hamda qo'shimchalarining talaffuziga ko'ra o'zaro uyg'unlashuvi, moslashuviga aytildi.

5-topshiriq. Turkiy tildagi unlilar imlosi xususida «Attuh-fatu-z-zakiyatу fillug'atit turkiyya» asari muallifining quyidagi fikrini izohlang.

«Bilgilki, turk tilida shakl yo'q. Shakl yo'qligi uchun bir qancha aniqsizlik va xatolar paydo bo'lar edi. Shuning uchun ana shu aniqsizlikdan qutulish uchun ot, fe'l va hurufni yozishda maxsus shakl qo'llash usulini qabul qildilar. Ya'ni «fatha» o'rnida «alif», «kasra» o'rnida «ya», «zamma» o'rnida «vav» qo'llay boshladilar» (Attuhfa,10).

Bilib oling!

Qadimgi turkiy tilda quyidagi undoshlar amalda bo'lgan: [b], [p], [d], [t], [q], [k], [g], [z], [s], [č], [š], [y], [l], [m], [n], [ŋ], [r].

Jaranglilar: [b], [g], [d], [z], [g].

Jarangsizlar: [p], [t], [s], [š], [k], [q], [č].

Sonorlar: [l], [m], [n], [ŋ], [r], [y].

6-topshiriq. Tarkibida sonor tovushlar qatnashgan so'zlar ni aniqlang, ularning ma'nosini izohlang.

Kümüş, aşsız, yaš, čiğan, qağan, böktä, örčük, bodun, pamuq, tevä, ulus, seča, ät, bil-, sığta-, tik-, qatun, qağan, qan, edgü, öğret, yılan, taqağu, bars, yund, söz, necük, qamuğ, qızar-, tupraq, Tabğač.

8-topshiriq. Qadimgi turkiy til fonetikasidagi undoshlar tizimi xususidagi quyidagi fikrlarni diqqat bilan o'qing va munosabat bildiring.

1.

Urxun bitiglarida hozirgidan farqli holda [ù] tovushi ham qo'llangan (yozuvda maxsus harf yoki ikki harf birikmasi — YN bilan ifoda etilgan).

Bu tovush quyidagi so'zlarda keladi: Toùuquq, aüi , qou, i aü. Ko'k turk bitiglarida [ù] bilan kelgan so'zlar uyg'ur yozuvli qadimgi turfon matnlarida yoki arab yozuvli yodgorliklarda [y] bilan keladi: ayi — yovuz, tuban, bema'ni: qoy - qo'y, ci ay — "qashshoq, yo'qsil".

Qadimgi [ù] ni Mahmud Koshg'ariy arab xatida <n> harfi bilan keltirgan. Uning yozishiga qaraganda, [y]li so'zlarni [n]ga aylantirish dialektal xususiyatdir. So'z o'rtasi va oxirida kelgan [y] ni arg'ular [n]ga almashtirganlar: qoy — qon «qo'y», i ay — i an «kambag'al», qayu — qanu «qaysi» (MK, I, 67). Bu misollarning bari ko'k turk bitiglaridagi [ù] sonor [n]ga variant sifatida ([n~ù]) qo'llanganidan dalolat beradi. [n] // [y] mosligi hozirgi o'zbek tilida ham uchrab turadi: qanda~qayda.

2.

Ko'k turk xatida <x> harfi yo'q. O'mida faqat <q> keladi: qatun, qa an, qan. Bu so'zlardagi [q] arab yozuvli matnlarda [x] ga o'zgaradi: xatun, xaqan, xan. Biroq, bu hodisani tamoman tovush o'zgarishiga yo'ymaslik kerak. Sababi, "Qutadg'u bilig" asarining tilida qadimgi [q]li varianti ustivor. Masalan: qal'i (agar), qal'iq (osmon), yaqşı va b. Keyinchalik bu so'zlardagi [q] tovushi [x] ga o'zgargan: xali, xalıq, yaxşı kabi.

3.

XI—XIII asrlarning yozma yodgorliklarida turkiy so‘zlarda so‘z ichi va oxirida tishora ['] undoshi ham uchraydi (buning uchun arab alifbosida alohida harf ham bor. Masalan, “Qutadg‘u biling”ning namangan nusxasida: e’ gü — ezgu, bo‘un — xalq, qa‘ u — qayg‘u, qo‘ — qo‘y- (fe'l) va b.

Muhimi shundaki, ko‘k turk va qadimgi uyg‘ur alifbolarida tishora ['] tovushi uchun alohida belgi yo‘q. Arab yozuvli matnlardagi ['] li so‘zlar ko‘k turk bitiglarida <d>, <d’> harflari bilan yozilgan. Ushbu so‘zlardagi <d>, <d’> harflari [d] bilan bir qatorda tishora ['] tovushini ham ifodalagan chiqar: edgü (e’ ü), adi (a‘i), qudi (qu‘i), qad u (qa‘ u).

Tishora ['] undoshi jarangsiz [d] ga variant sifatida qo‘llanilgan [d~'].

4.

Urxun bitiglarida hoziridan farqli holda [ù] tovushi ham qo‘llangan (yozuvda maxsus harf yoki ikki harf birikmasi — YN bilan ifoda etilgan).

Bu tovush quyidagi so‘zlarda keladi: Toùuquq, aüi , qoù, i aù. Ko‘k turk bitiglarida [ù] bilan kelgan so‘zlar uyg‘ur yozuvli qadimgi turfon matnlarida yoki arab yozuvli yodgorliklarda [y] bilan keladi: ayi — yovuz, tuban, bema‘ni: qoy - qo‘y, ci ay — “qashshoq, yo‘qsil”.

Qadimgi [ù] ni Mahmud Koshg‘ariy arab xatida <n> harfi bilan keltirgan. Uning yozishiga qaraganda, [y]li so‘zlarni [n]ga aylantirish dialektal xususiyatdir. So‘z o‘rtasi va oxirida kelgan [y] ni arg‘ular [n]ga almashtirganlar: qoy — qon «qo‘y», i ay — i an «kambag‘al», qayu — qanu «qaysi» (MK, I, 67). Bu misollarning bari ko‘k turk bitiglaridagi [ù] sonor [n]ga variant sifatida ([n~ù]) qo‘llanganidan dalolat beradi. [n] // [y] mosligi hozirgi o‘zbek tilida ham uchrab turadi: qanda~qayda.

7-topshiriq. Tarkibida qadimgi turkiy tilga xos yonma-yon kelgan undoshlarni ifodalovchi harflar (lt, nt, nč, rt) qatnashgan so'zlarni jadval asosida guruhlang va ma'nosini izohlang.

Qul bolti, tort, yont, art, sančdi, baltu, unč, yoltuz, qunčuy, käntü, bišinč, unč, tart-, baltu, küntüz.

lt	So'zning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi	nt	So'zning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi	nč	So'zning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi	rt	So'zning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi
					.		

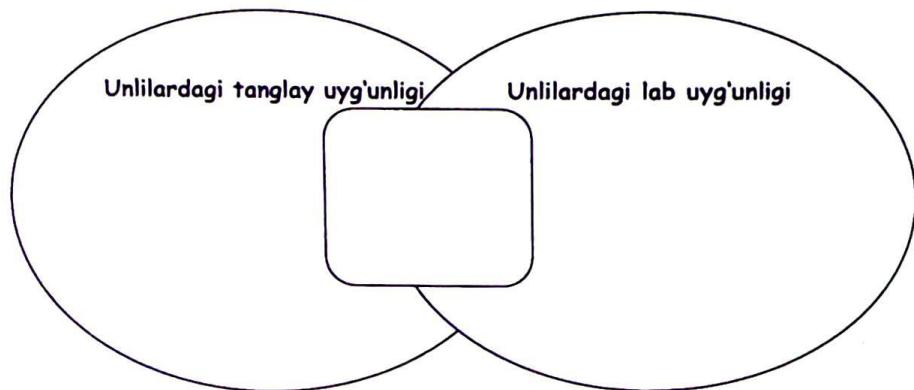
8-topshiriq. Qadimgi turkiy tilga xos tovush o'zgarishlariga misollar keltiring va so'zning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosini izohlang.

Tovush o'zgarishlari	Misollar
b > m	
d > y	
ń > y	
n > b	
s > z	
s > š	
k > g	

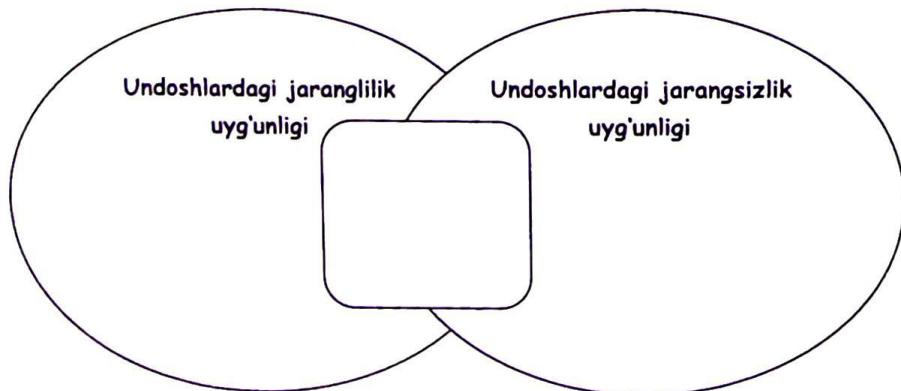
So'z boshida 0 (nol) > y ning orttirilishi	
So'z boshida unlidan oldin h yoki x ning orttirilishi	

9- amaliy ish. Qadimgi turkiy tilning temir qonuni bo'lmish singarmonizm hodisasi, uning turlarini "Venna diagrammasi" asosida qiyosiy tasnif qiling. Diagrammaning alohida qismlariga xususiy, diagrammaning tutashgan qismiga umumiy jihatlarni qayd eting.

11.1.

11.2.

◆ ◆ ◆

10-topshiriq. Qadimgi turkiy tilda mavjud unli tovushlar ni jadval asosida tasniflang.

Nº	Unlilar	Tovushlar qatoriga ko'ra (old yoki orqa qator)	"Yo'g'on" yoki "ingichka" ekanligiga ko'ra	Tor yoki kengligiga ko'ra	Lablannish yoki lablanmasligiga ko'ra	Misol keltiring
1	[a]					
2	[ä]					
3	[i]					
4	[i]					
5	[o]					
6	[ö]					
7	[u]					
8	[ü]					

TEST

- Qadimgi turkiy tilda nechta unli tovush bor?
  - 8ta
  - 6ta
  - 9 ta
  - 10ta
- Tarkibida tovush tushish hodisasi ro'y bergan so'zlar qatori ni toping.
  - Ag'izi, qarin
  - Kezin, chodir
  - Aba, balchiq
  - Buyruq, ko'ñlimiz

3. So'z boshida tovush o'zgarishi hodisasi kuzatilgan so'zlar qatorini toping.

- A. Amir<xamir, əküz<heküz
- B. Agiz<ag'zi, og'ul<og'li
- C. Ketic<kezin, qazg'u<qayg'u
- D. Bolsun<bolzun, qaz<qas

4. ... ohangdoshligi so'zlarning o'zagi yoki birinchi bo'g'indan oxirigacha qattiq yoki yumshoq talaffuz qilish hodisasidir. Nuqtalar o'rniqa kerakli so'zni qo'ying.

- A. Lab
- B. Bo'g'iz
- C. Til
- D. Tanglay

5. ... ohangdoshligi esa turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida lablangan unli bo'ssa, shu so'zlarning keyingi holatlarida lablangan unlilarning kelishidan iborat. Nuqtalar o'rniqa kerakli so'zni qo'ying.

- A. Bo'g'iz
- B. Til
- C. Lab
- D. Tanglay

6. O'zbek adabiy tilida ham i unli turkiy so'zlar tarkibidagi q, g, x undoshlari bilan yondosh kelganda qanday talaffuz qilinadi? M: qattiq, qiynaq, yatiq, tiqin, yaqin, qil, qiyiq kabi.

- A. Qattiq
- B. Yumshoq
- C. O'zgarishsiz
- D. Ingichka

7. Qadimgi turkiy til yozma manbalarida mavjud sonorlarni aniqlang.

-
- A.y, l, r, m, n, ң
  - B.y, l, r, m, n, g
  - C.y, l, r, z, n, ң
  - D.y, l, m, n, ң

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda nechta unli fonema bor? Har bir unliga tavsif bering.
2. Qadimgi turkiy tildagi undoshlarga tavsif bering.
3. Qadimgi turkiy tilda singarmonim hodisasi va uning o'ziga xosligini izohlang.
4. Qadimgi turkiy tilga xos tovush o'zgarishlari haqida fikr bildiring.

Adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021
2. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
3. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
4. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
5. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: O'qituvchi, 1995
6. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
7. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

To'rtinchi bo'lim

QADIMGI TURKIY TIL LEKSIKASI

Reja:

1. Leksikologiya. Qadimgi turkiy til leksikasi.
2. Qadimgi turkiy tilning leksik xususiyatari.
3. Lug'at tarkibi.
4. Hozirgi o'zbek tili va qadimgi turkiy til leksikasining farqli va o'xshash xususiyatlari.
5. Qadimgi turkiy tilda sodda va qo'shma so'zlar.

Asosiy tushunchalar: leksik qatlam, dialekt, shumer tili, qabilalar tillari, o'zlashgan qatlam, xitoycha, so'g'dcha so'zlar, ko'p ma'nolilik, semantik birlik, metafora, omonimlar, evfemizm, sinonimlar, antonimlar.

1-topshiriq. "Tushunchalar tahlili" metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O'qituvchi tomonidan berilgan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Leksika		
Ko'p ma'nolilik		
Evfemizm		
Omonimlar		
Sinonimlar		
Antonimlar		
Iboralar		
O'z qatlam		

O'zlashgan qatlam		
-------------------	--	--

2-topshiriq. Qadimgi turkiy til leksikasida mavjud o'z qatlamga mansub so'zlarni quyidagi jadval asosida guruhlang.

Kültegin, Tämir qapig, qarluq, Ötükän yiš, adig, Tonyuquq, tatar, bičin, arğu, Ärtis ögüs, Qara köl, näymän, Yašil ögüz, qipčaq, tabišqan, Şantun, arğu, at, buqa, Yinčü ögüz, Bilgä qagan, čigil.

Toponimlar	Gidronimlar	Etnonimlar	Antroponomalar	Zoonimlar

3-topshiriq. Köňül so'zining polisemantik xususiyatlari haqida fikr yuriting. Berilgan gaplar tarkibida köňül so'zining qanday ma'nolari ifoda etilganini izohlang va bu so'zning ko'p ma'nolilik xususiyati haqida xulosangizni bayon eting.

1....söz köňulkä siindi (DLT, III, 391) — so'z yurakka o'rashdi; El kunläرنинг köňüllärídä köp tälîm boldi qayghu (O'g'uznomá) — El- yurtlarning yuraklari ko'p qayg'ularga to'lib-toshdi. 2....öz köňülnčä barsun (yurid. hujjat.) — o'z xohishi bo'yicha ish tutsin. 3. Täbrančsiz jajilmaqsiz ulugh jarliqančuči köňül turghurup bu maning sävär amraq ätüsizimín titär män, idalajur män (Oy, 616) — Men ikkilanmasdan g'oyat mehribonlik his-tuyg'ularini qo'zg'atib, o'zimning bu sevimli tanamdan voz kechyapman. 4. Köňüllärin turghurmaq, ornatmaq ärsär qalti bu üç türlüg bïlgä bïliglär içintä köňülük jaratmaq ornatmaq ärür (Oy, 289) — Fikrlarini qaror toptirish esa quyidagicha: bu uch turli haqiqiy bilimdan fikrni qaror toptirib mukammal qilmoqdir. 5. Köňül ači- (Qo'shma fe'l tarkibida): qatigh ünün jighlayu köngülläri ačiyu (Oy, 636) — qattiq ovoz bilan yig'lab,

qayg'urib; 6. Köñül açil-: köñül açildi (DLT, I. 194) — kayfiyat yaxshilandı; köngül örit — ista(moq): jana jämä bodis(a)tvlar bashtinqi orunda köñül örtimishlärintä soqançigh ärdini atligh samati dyanigh örtürlär (Oy, 323) — yana bo'disatvlar birinchi o'rinni istaganlarında, ajoyib xazina degan samati mushohadasını qo'zg'atadilar.

4-topshiriq. "Древнетюркский словарь" ("Qadimgi turkiy lug'at") dan foydalanib qadimgi turkiy tilda iste'molda bo'lgan quyidagi so'zlarning ma'nosini izohlang va berilgan mavzuiy guruhlar asosida tasniflang (ДТС²).

Ög, kümüş, yüräk, qiz, boyun, sü, oğul, ini, köz, ew, yazuq, al, aba, atlı, čerik, ay-, är, sinjil, adaq, yoğrut, yaraq//yarıq, baš, qarlıgač, beg, kün, közüyü, äkä, ana, äçi, boqağu, ton, qaşuq, tamğa, qan, arqış, anut-, sanduvač, čomuq, qarmaq, qarundaş, yan-, taqağu, udi-, etmäk, baqır, yol.

Mavzuiy guruhlar:

Qavm-qarindoshlik nomlari:

Inson tana a'zolari nomlari:

Harbiy terminlar:

Mavhum tushuncha ifodalovchi leksemalar:

Yegulik nomlari:

Ijtimoiy-siyosiy terminlar:

Savdo va pul munosabatini ifodalovchi leksemalar:

Harakat va faoliyatni ifodalovchi so'zlar:

Qush va parranda nomlari.

Bilib oling!

Qadimgi turkiy tildagi **evfemizmlar** ham ko'chimning bir turi bo'lib, noxush salbiy hodisa va harakatlarni "niqoblash" orqali anglatadi. Evfemizmlar nutqda okkazional ma'no ifodalab, anglashilgan hodisaning tub mohiyatini yashirish uchun qo'llanadi.

² Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1969. — 675 с.

◆ ◆ ◆

5-topshiriq. Berilgan gaplar tarkibida qo'llangan *učdi* hamda *qiyilghuča* evfemizmlari qanday okkazional ma'no ifoda etayotganligini izohlang.

1.Kül tigin qonj yilqa yiti yigirmikä *učdi* (Ktu, 53) — Kul-tigin qo'y yilining yigirma yettisida uchdi. 2. ... čakravart ilig qača *qiyilghuča* ärsär ... (Oy, 395) — Chakravart xon qachon qiyilsa ...

6-topshiriq. Qadimgi turkiy tilda iste'molda bo'lgan quydagi omonim so'zlar va ularning ma'nolarini o'qib organing, "Древнетюркский словарь" ("Qadimgi turkiy lug'at") dan foydalaniб omonimlar qatorini davom ettiring.

balıq I	baliq	balıq II	shahar
adın I	boshqa	adın II	o ' z g a r t i r m o q , tog'irlamoq
bar I	bor, mavjud	bar- II	bormoq
ağır I	og'ir	ağır II	hurmatli, qadrli
ay I	oy	ay II	oy, vaqt
ar-	bo'lmoq	ar-	aldamoq
...	...	...	...

Bilib oling!

Omonimlarning tilda paydo bo'lish sabablari turlicha: 1. So'z tarkibida tovushlarning tarixan o'zgarishi sabab bo'ladi. 2. Boshqa tillardan so'z o'zlashtirilishi sabab bo'ladi. 3. Ko'p ma'noli so'zning yagona ma'nosi o'rtaсидаги bog'liqlikning yo'qolishi sabab bo'ladi.

Omonimlarning paydo bo'lishidagi birinchi va uchinchi sabab turkiy tillar taraqqiyotida keyingi hodisa bo'lib, ikkinchi sabab qadimgi turkiy tilga mos.

◆ ◆ ◆

7-topshiriq. Qadimgi turkiy tilda iste'molda bo'lgan quyi-dagi omonimlarni omograflar va omofonlarga ajratib tasniflang.

Qanagh (qon oldirish — Uyg'.) — *qanaq* (qaymoq — DLT, I, 383); *yor-* (yur- DLT, I, 455) — *yör-* (yech— uraghut oghlin beshiktin yördi — xotin bolasini beshikdan yechdi — DLT, III, 58); *tor* (tuzoq) — *tör* (to'r, yuqori o'rin); *söküş* (haqorat — DLT, I, 368) — *soqush-* (— to'qnash— Irq b.); *ir* (uyatga qolgan — DLT, I, 36) — *ir* (tosh — Uyg'.) *ir* (tog'ning kungay tomoni DLT, I, 464) — *ir* (irilla- DLT, I, 172); *iglä-*(kasal bo'l — Oy, 1) — *ighla*— (yig'la, KR, 5); *qarsaq* (qush nomi — DLT, I, 473) — *qarshagh* (kiyimning uzunligi, o'lchovi - DLT, I, 464); *at* (hay-von) — *ät* (et, go'sht); *ot* (olov) — *öt* (o't qopchasi).

omonimlar	omograflar

8-topshiriq. Qadimgi yozma manbalardan keltirilgan misollarni daftaringizga ko'chirib yozing, gaplar tarkibidagi sinnonimlarni aniqlang, tagiga chizing va ma'nosini izohlang.

1. ... igid mish qaghaning sabin almatin, yir sayu barding, qop anta alqintigh, ariltigh (Ktk, 9) — Tarbiyat qilgan xo-qoningning so'zini olmay, har qayerga ketding, u yerlarda butunlay g'oyib bo'lding, nom-nishonsiz ketding. 2. Äčumiz apamiz Bomin qaghan tört bulungugh *qismis*, *yighmis*, *yaymis*, *basmis*. Ol yoq boltuqta käsrä äl *yitmis*, *ičghinmis*, *qačišmis* — Ota-bobomiz Bo'min xoqon (dunyoning) to'rt tarafmi qis-gan, (bir joyga) yiqqan, mag'lub qilgan, bosgan. U xoqon va-fot etgandan keyin xalq yo'qolib ketgan, tarqalib ketgan, (har tomonga) qochib ketgan. 3. ... barča qorqup, bälängläp *iraq tashtilar*, *qačtilar* (Oy, I, 3a) — ... hammasi qo'rqib, vahimaga

---

tushib, uzoqroq(qa borib) turdilar, qochdilar. 4. ... tört apiramilarigh *savlap, sözlap* (Oy, I, 14a) — ... to'rt atiramanlarni (ya'ni komillikning sifatlarini) hikoya qilib, so'zlab ... ; 5. ... bir tatighigh ärtügin *birtürkalir uqtirghalir* üçün... (Oy, II, 4a) — ... bir xil lazzat ekanini bildirish, ukdirish uchun... 6. ... birgärü turup yumqi ögsärlär küläsärlür (Oy, II, 40b) — ... birga jam bo'lib, birga hamd-u sano o'qisalar, (sizni) sharaflasalar. 6. Alqunu barča qamagh ačigh ämgäklärintin *ozghurayin, qutqarayin* (Oy, II, 41a) — Hammasini jamiki azob-uqubatlaridan ozod qilay, qutqaray. 6. Shmnu süüsün *utayin, yighatayin* (Oy, II, 41a) — Shmnu lashkarini mag'lub qilay, yiqtay. 7. ... ürük ozati *bishrunmayin, ögrütäyin, tägäyin* (Oy, II, 36a) — ... doimo mukammal qilib borayin, o'rgatayin, (ulug'likka) yetkazayin.

9-topshiriq. Qadimgi yozma manbalardan keltirilgan misollarni o'qing, gaplar tarkibidagi leksik va kontekstual antonimlarni aniqlang, ma'nosini izohlang.

1. ... üzä kök tängri asra yaghiz yär (Ktu, 1) — Yuqorida ko'k osmon, pastda qora yer. 2. Bäglik uri oghling qul bolti, silik qiz oghling küng bolti (Ktu, 7) — Bek bo'ladigan o'g'ling qul bo'ldi, suluv qizing cho'ri bo'ldi. 3. tinlighlar yilqi azunintaqi ämgäktin ozup, kisi azuninta toghdilar (Oy, I, 8a) — ... jonzotlar hayvonot olamidagi azoblardan xalos bo'lib, insoniyat olamida tug'ildilar. 4. ... özluk ölürmäkning ayigh qilinči nätag aghir ärsär, ölürmämäkning yämä buyan ädgü qilinči yämä anča oq ülgüsüz, qolusuz titir (Oy, I, 12a) — Tirik jonzotlarni o'ldirish yovuz qilmish (ekani) naqadar og'ir bo'lsa, o'ldirmaslik yanada oljanoblik, to'g'ri ishlar yanada shunchalar ulug'vor, beqiyosdir.

10-topshiriq. Qadimgi turkiy tilda qo'llangan iboralarning ma'nolarini izohlang.

1. Inčip iğläyü birla ök *saw söz qodup* ... (Oy, I, 2b) — U shunchalik (qattiq) xastalandiki, tildan qolib... 2. ... köngülläreř *uyalip siqilip batmish* (Oy, II, 42a) — ... ko'ngullari buzilib, siqilib, vayron bo'lgan. 3. Küsämış (kü)süshläři k(ä)ntü k(ä)

ntü köngülläri bützün qanzunlar... äd tawarqa äsülgä(lü bolmaz) unlar (Oy, II, 43b) — Orzu qilgan istaklari, o'zlarining ko'ngil-lari but bo'lzin, qonsin... mol-dunyoga oshno bo'lmasinlar.

11-topshiriq. Qadimgi turkiy til leksikasida mavjud bo'lgan o'z va o'zlashgan qatlamga mansub so'zlarni lug'atlar (DLT³, DTS)dan foydalanib berilgan jadval asosida tasniflang.

Epmäk (non), Enätkäk (Hindiston), Tabğacı (Xitoy), bağ (mevazor), erdäm (odob), ev (uy), ačari (murabbiy, ustoz), lu (ajdar), igä (ega), yağı (dushman, yov), yaviz (yovuz, zolim), yoğurt (qatiq), tamğa (muhr), tapıgči (xizmatkor), čaj (chang, musiqa asbobi), taqağu (tovuq), Burxan (Buddha), muš (mushuk), yanjila- (yangilamoq), čečák (gul), parivar (mulozimlar, yo'ldoshlar; izdoshlar) kečä (kecha, tun), karsapan (pul birligi), Kašmir (Hindistonning shimoliy qismidagi xudud nomi), kedim (kiyim), kemä (qayiq, kema), künäš (quyosh), pardan (dunyo ruhi).

turkiycha	xitoycha	sog'dcha	sanskrtitcha

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilning leksik qatlamiga qisqacha ta'rif bering.
2. Qadimgi turkiy tildagi ko'p ma'nolilikning hosil bo'lish yo'llarini izohlang.
3. Qadimgi turkiy tilda evfemizjnlar qanday hosil bo'lgan? Misollar keltiring.
4. Qadimgi turkiy tildagi omonimlarning paydo bo'lish sabablarini izohlang.
5. Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning qanday ko'rinishlarini ajratish mumkin?

³ Девону луғотит турк. Индекс. Тошкент: УзФан, Т. 1. 1960. – 499 б; Т. 2. 1961. – 427 б; Т. 3. 1963. – 465 б.

-
6. Boshqa tillardan va dialektlardan so'z olish hisobiga si-nonimik qator hosil bo'lishining sabablarini tushuntiring.
7. Qadimgi turkiy tildagi antonimlarni belgilash mezonlari-ni tushuntirib bering.
8. Qadimgi turkiy tilda iboralarning hosil bo'lish sabablari-ni izohlab bering.
9. Qadimgi turkiy tilning leksik qatlamini qisqacha tavsif-lang.

TEST

1. Turkiy va turkiy bo'lмаган уруг', qabilalar nomlarini aniqlash, ularni leksik-semantik tomondan tahlil qilish juda qiyin vazifadir. Chunki buning uchun (...) kuzatishlar olib borish talab qilinadi. (...) belgisi оrnida qanday so'z yashiringan?

- A. Etimologik
- B. Dialektologik
- C. Etnografik
- D. Lingvogeografik

2. Turkiy va turkiy bo'lмаган уруг', qabilalar to'g'risida ilk ma'lumotlar qaysi manbada ko'proq uchraydi?

- A. M.Qoshg'ariy "Devonu lug'otit-turk"
- B. M.Zamahshariy "Muqaddimatul adab"
- C. "Tunyuquq bitigtoshi" yodgorligida
- D. "Kulichur bitigtoshi" yodgorligida

3. "Chug'ay, Qaraqum, Shantun balыıq, Altun уыс, Kogmen, Temir qарығ', Sog'daq (To'n.), Etuken уыш, SHantun yazы, Tuput, Bekli chel, Chacha, Ezgenti, Buqaraq, Mag'ы qorg'an, Tabg'ach" kabi toponimlar qaysi davr manbalarida uchraydi?

- A. XI-XIX asrlar
- B. X-XIX asrlar
- C. X-XI asrlar
- D. XI-XIX asrlar

---

4. Qadimgi turkiy til leksikasidagi etnonimlar, tabiat hodisalarini bildiruvchi leksemalar, mansabni bildiruvchi leksemalar, gidrotoponimlar, onomastika, zoonimlar, qarindoshlikni bildiruvchi terminlar, harbiy sohaga oid terminlar kabilar asosan qaysi qatlamga xos?

- A. o'z qatlam
- B. o'zlashma qatlam
- C. dialektal qatlam
- D. barcha leksik qatlamlar bir manbaning ko'rinishlari

5. VI-XI asrlar yozma obidalarida uchraydigan xitoycha o'zlashmalarni toping.

- A. Chin, Tabgach
- B. Estun (Joy nomi), väsir (olmos)
- C. kun, tun, ärtä
- D. chiganiy (kambag'al), bay

Adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021
2. Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Nodirabegim, 2019
3. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
4. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
5. Мухторов А, Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
6. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: O'qituvchi, 1995
7. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
8. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixinining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004
9. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 675 с.

BESHINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TIL MORFOLOGIYASI SO'Z YASALISHI MORFEMA HAQIDA TUSHUNCHА

Reja:

1. Morfema haqida tushuncha
2. So'z yasalishi
3. So'zlarning tuzilishiga ko'ra turlari
4. Mustaqil so'z turkumlari
5. Yordamchi so'z turkumlari

Asosiy tushunchalar: morfema, tarixiy morfema; so'z tarkibi, o'zak, negiz, qo'shimcha; so'z. yasovchi qo 'shimchalar bilan so'z yasash, analitik usul bilan so'z yasalishi, so'zlarni juftlash orqali yangi so'z yasash.

1-topshiriq. “**Tushunchalar tahlili**” metodi orqali 2-ustunda berilgan mavzuga oid asosiy tushunchalarning izohini o'qing va izohga mos keluvchi terminni 1-ustunga yozing.

1	2
	ma'no anglatuvchi eng kichik, bo'linmas element.
	(yunoncha morfe - shakl», logos - ta'lilot») so'z va uning grammatik xususiyatlari haqidagi ta'lilot.
	tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u so'zning ma'noli qismlari haqida ta'lilot beradi.
	so'z tarkibining doimiy elementi bo'lib, u lug'aviy ma'no tashiydi hamda so'z yasash uchun ham, forma yasash uchun ham asos bo'la oladi.

	mustaqil olinganda lug'aviy ma'no anglatmaydi, u so'zning leksik yoki grammatik ma'nosini hosil qilishga xizmat qiladi.
	yangi so'z hosil qiladi - so'zning leksik ma'nosini hosil qilishda ishtirok etadi.
	so'zning grammatik ma'no ifodalovchi yoki biror grammatik vazifaga xoslangan shaklini yasashda ishtirok etadi.

2-topshiriq. Qadimgi turkiy tilda o'zak va qo'shimchalarga ajralgan hozirgi o'zbek adabiy tilida morfemalarga ajralmaydigan so'zlarni guruuhlang.

Aňla-, iňla-, alda-, baňla-, imlä-, qutil-, ula-, qatiğ (qattiq), qışlaq, yulduz, ötünč, ögüt, külgü, qırğıč, bezäk, ačlıq, saqlıq, qarindäš, etükči.

3-topshiriq. Berilgan so'zlarni tub va yasama so'zlar guruhiga ajrating.

Ütük – "dazmol", ī – "o'simlik, buta", uq- — "uqmoq", al- – "olmoq", otači – "davolovchi, tabib", ot – "dori-darmon", ig – "kasallik", yaylağ – "yozni o'tkazadigan yer, yaylov", qaz – "g'oz", qon - "qo'y", tinci – "tinchimoq", söz – "so'z, te- – "demoq", ütidi (MK, III, 268) – "dazmolladi", ked- – "kiymoq", balıq – "shahar", kedim – "kiyim", ber- – "bermoq", bitigtaş – "bitigtosh", ürk- – "hurkmoq", yaru- – "yorug'lik sochmoq", Quzulus (Joy nomi), ay- – "aytmoq", yer-sub – "tuproq, o'lka, yurt, vatan", ba- – "bog'lamoq", apa ~aba – "katta, ulug'", ul – "asos, tag-tug", yaš – "yosh, yangi", yašu- – "yorug'lik sochmoq", äw – "uy", saw – "so'z, gap, xabar", adruq — "ayri".

Tub so'zlar	Yasama so'zlar

4-topshiriq. Berilgan yasama so'zlarni tuzilishiga ko'ra turini aniqlang va jadval asosida guruhlang.

Yaşıq – “quyosh”, kün toğsuq — kun chiqar (Sharq), bitigtaş — “bitigtosh”, ula — “asosini biriktir-, bog’la-”, alqış-ötüg — “ibodat, duo”, tün ortusü — Shimol, yaşlığ — “yoshi katta, keksa”, Beşbalıq — “Besh shahar” (Toponim), kün ortusü — Janub, yer-sub — “tuproq, o'lka, yurt, vatan”, sübaşı — “lashkarboshi”, yaşa- — “yashamoq”, kün batsiq — kun botar (G'arb), Qaraqum — “Qoraqum” (toponim), Qaraköl — “Qorako'l” (gidronim), äw barq — “uy-joy, turar joy; ro'zg'or”, saw älit- — “xabar yetkazmoq”, Yangibalıq — “yangi shahar” (toponim), saw k(ä)lür- — “so'z tashimoq”, adruq-adruq — “turli, har xil”.

Sodda yasama so'zlar	Qo'shma so'zlar	Juft so'zlar	Takrororiy so'zlar

TEST

1. *Imlä* dagi im tarixan qanday ma'noni ifodalagan?
A. “parol”, “belgi”
B. “erk”, “ozodlik”
C. “ozod bo'l-”, “ozod qil-”
D. “quvvat”, “kuch-qudrat”
2. Navoiy so'zi bilan aytganda turklar “otaning apa va ini-sin ... deganlar”. Nuqtalar o'rnini to'ldiring.
A. Apaqi
B. Tag'ay
C. Abag'a
D. Apa tarqan
3. Koshg'ariy devonidagi ütidi, «Qutadg'u bilig»da yasiq so'zlarining ma'nolarini toping.

-
- A. Dazmolladi, yoshi katta
  - B. Dazmolladi, yoshlik
  - C. Dazmolladi, yashil
  - D. Dazmolladi, quyosh
4. Johiliya davridagi turklar va uyg'urlar tilida "shahar" ma'nosini ifodalovchi so'zni toping.
- A. saw
  - B. baliq
  - C. yawlaq
  - D. täjri

Adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodira-begim, 2021
2. Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Nodira-begim, 2019
3. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
4. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
5. Мухторов А, Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
6. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: O'qituvchi, 1995
7. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
8. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixinining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

SO'Z TURKUMLARI

Reja:

- 1.Otlarda ko'plik, egalik, kelishik.
- 2.Son, olmosh, ravish, sifat.
- 3.Fe'lning vazifadosh shakllari: sifatdosh, ravishdosh, masdar alomati; fe'lning buyruq-istak shakli, shart ko'rsatki-chi, bo'lishli-bo'lishsizlik, fe'l nisbatlari, shaxs- son ko 'rsat-kichlari, fe'l zamonlari.
- 4.Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

Asosiy tushunchalar: so'zlarning turkumlanish prinsiplari, mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'z turkumlari.

Ot

1-topshiriq. "Tushunchalar tahlili" metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O'qituvchi tomonidan berilgan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Ot so'z turkumi		
Ko'plik kategoriyasi		
Egalik kategoriyasi		
Kelishik kategoriyasi		

Bilib oling!

Omonimlarning tilda paydo bo'lish sabablari turlicha: 1. So'z tarkibida tovushlarning tarixan o'zgarishi sabab bo'ladi. 2. Boshqa tillardan so'z o'zlashtirilishi sabab bo'ladi. 3. Ko'p ma'noli so'zning yagona ma'nosini o'rtaсидаги bog'liqliкнинг yo'qolishi sabab bo'ladi.

Omonimlarning paydo bo'lishidagi birinchi va uchinchi sabab turkiy tillar taraqqiyotida keyingi hodisa bo'lib, ikkinchi sabab qadimgi turkiy tilga mos.

2-topshiriq. "Bulutlar" orasiga yashiringan yasama otlar ichida bittasi ortiqcha. Ortiqcha so'zni toping, yasashga asos qism va yasalish usuliga izoh bering.

3-topshiriq. Berilgan qadimgi turkiy tilga xos yasama otlarni ot (ismlar) yoki fe'llardan yasalishiga ko'ra guruhlang, ularni o'zak va qo'shimchalarga ajrating. So'zlarning ma'nosi ni yodda saqlang.

Yoğči — azachi, qušlağ — qushlar makoni, sığitči — yig'ichi, bïçgu — pichoq, ayğuči — maslahatchi, tiläk — tilak, nomči — diniy ta'lîm beruvchi, pir, ustoz; ötägči — qarzdor, täñriči — xudojo'y, dindor; tirig — tirik, emči — shifokor, yaylağ — yaylov, suwči — dengizchi, qarındaş — qarindosh, suwlağ — suv toshgan yer, emükdäş — emikdosh, bir onani emgan, qarılıq — qarilik, uluğluq — ulug'lik, yaruqluq — yorug'lik, yigitlik — yigitlik, qačgün — qochqin, esänlik — esonlik, čečäklik — gulzor, ačliq — ochlik, tarïglïq — ombor, eliglik — qo'lqop, közlük — ko'zoinak, yančuq — kissa, hamyon; qísmaq — ilmoq, örçük — o'rama soch, otlaq — o'tloq, töšäk — to'shak, qapïg — eshik, darvoza; körüg — kuzatuvchi, josus; kečik — kechuv joyi, yöläk — yordamchi, kemäči — kema boshlig'i, kapitan; bezäk — bezak, tapuğ — xizmat, bilig — bilim, aytïg — savol, yerči — yerni (hududni) yaxshi biladigan kishi, qïšlağ — qishloq, otači — tabib, tarïgläq — ekinzor, tutuğ — garov, tarïgči — dehqon, qonuq — mehmon; qiliq — odat, etükči — etikdo'z, ölüg — o'lik, alîm — olim, berim — berim; sağım — sog'im, tizim — tizim, bog'; sağılıq — xushyorlik, bičim — bichim,

ölüm — o'lim, čaqmaq — chaqmoq, tutğun — tutqin, yerdäş — yerdosh, bir yerlik; süpürgü — supurgi, aqim — oqim, külgü — kulgu, yegü — yegulik, kedgü — kiyim, bïčguč — qaychi, bilgä — donishmand, olim.

Ot (ism)lardan yasalgan otlar	Fe'llardan yasalgan otlar
<i>Namuna:</i> yoğči — yoğ + či	bïčgu — bïč- + ğu
...	...
...	...

Bilib oling!

Qadimgi turkiy tilda ko'plikning quyidagi grammatik ko'rsatkichlari, asosan, quyidagilar:

-IÓ//lar (bilgÓÓ), -n (erÓn), -t (tigit), -z (a iż)

Turkiy tillar tarixida ko'plik -z affiksi bilan ham yasalgan. Bunga quyidagi so'zlarni misol keltirish mumkin: meKiz — yüz, köküz — ko'krak. Asli bu so'zlarga -z qo'shilishi orqali "ikkilik, juftlik" nazarda tutilmoqda. Biroq, turkiy tilda "ikkilik" yo'q. Biror narsaning bittasi birlikda, ikkinchisi qo'shilsa, ko'plikka aylanadi. "Ikkilik" — ko'plik degani. Shunga ko'ra -z affiksi, ikkililik, juftlik yasovchi emas, ko'plik yasovchidir.

4-topshiriq. Qadimgi turkiy til yozma manbalaridan keltirilgan quyidagi otlar tarkibidagi ko'plikning grammatik ko'rsatkichlarini aniqlang.

Bilgälär — donolar, alplar — pahlavonlar, qapuğlar — eshiklar, y(a)ruq täjrilär — yorug' tangrilar, arığ dintarlar — pokiza rohiblar, türkän — turklar, erän — erlar, mardlar; oğlan iğlaşdı — bolalar yig'lashdi, erän alpi oqistiłar — mardlar

bir-birlarini chorladilar; oğlan suw tökdi — o'g'lon suv to'kdi; tigit — shahzodalar, menjiz — yuz, köküz — ko'krak, omuz — yelka, möñüz — shox, ağız — og'iz (uning ikki chakakdan iborat ekanligi nazarda tutilgan).

5-topshiriq. Berilgan otlar tarkibidagi egalik qo'shimchalarini shaxs va sonini aniqlang. So'zlarni tarkibidagi egalik shakllariga ko'ra jadvalga joylashtiring.

Başim, közüm, elim, başımız, közümüz, elimiz, biligimiz, muñumuz, köñülümuz, başınız, közünüz, eliniz, başı, közi, eli, közü — ko'zi, köküzü — ko'ksi, üçagüsü — uchalasi, sözläri.

Qadimgi turkiy tilda egalik shakllari

Son	Shaxs	Affikslar	Misollar
Birlik	I shaxs		
	II shaxs		
	III shaxs		
Ko'plik	I shaxs		
	II shaxs		
	III shaxs		

Bilib oling!

Qadimgi turkiy tilda kelishiklar soni yettila. Ularning turlari va qo'shimchalari quyidagichadir:

Bosh kelishik: maxsus qo'shimchasi yo'q; otning bosh ko'rinishi nazarda tutiladi.

Qaratqich kelishigi: -niK / -niK / -nuK / -nük / -iK / -iK / -uK / -üK

Jo'nalish kelishigi: -qa, -kä / - a, -gä; -a, -ä; - aru, -gäru / - qaru, -käru; - ar, -gär / -qar, -kär; -ru, -rü; -ra, -rä.

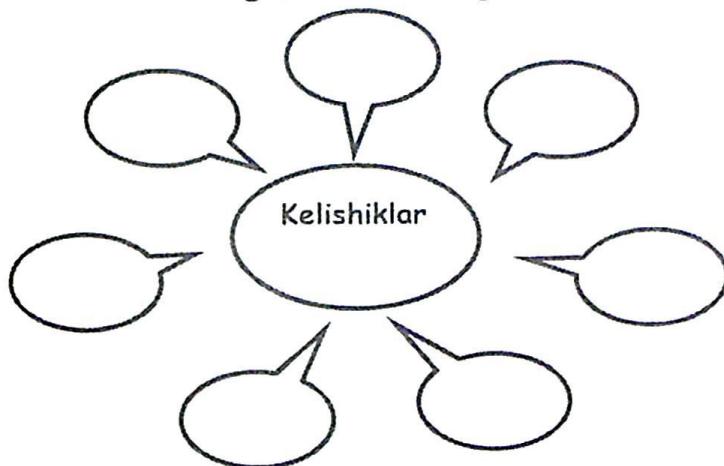
Tushum kelishigi: - , -g (-i, -ig / -u , -üg); -n; -ni, -ni; -i, -i.

O'rın-payt kelishigi: -da, -dä / -ta, -tä.

Chiqish kelishigi: -dan, -dän / -tan, -tän / -dün, -din / -tün, -tin / -dun, -dün; -da, -dä / -ta, -tä.

Vosita kelishigi: -n (-in, -in / -un, -ün).

6-topshiriq. Qadimgi turkiy tilga xos kelishiklarni klaster (tarmoqlash) usulida ifoda eting. Kelishiklar ifoda etuvchi ma'no va vazifalarni og'zaki sharhlang.

7-topshiriq. Qadimgi turkiy til yozma manbalaridan keltirilgan quyidagi misollar tarkibida qatnashgan kelishik qo'shimchalarining turini aniqlang va hozirgi o'zbek tilidagi muqobili bilan solishtiring.

1. **Körög** sabü antag — Kuzatuvchining so'zi shunday (Ton, 9). 2. **Öjdän qağanğaru** sü yorılım, tämis. — Sharqdan xoqonga lashkar yo'llaylik, debdi (Ton, 29). 3. **Tabğaçğaru Qoni sänjünüğ** idmüs, **Qıtanğaru** Tońra **Sämig** idmüs. — Tabg'achga Qo'ni sangunni yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi (Ton, 9). 4. **Qağanıma** ötünüp sü ältdim. — Xoqonimga o'tinib, lashkar eltdim (Ton, 18). 5. Turk Bilgä qağan türk sir **bodunuğ**, oğuz **bodunuğ** igidü olurur. — Turk Bilga xoqon türk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib turibdi (Ton, 62). 6. **Altun yiśig** aşa kältimiz, **Ärtis ögüzüg** käčä kältimiz. — Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini kechib keldik (Ton, 37). 7. **Elligig** elsirätdimiz, **qağanlığığ** qağansıratdımız, **tızligig** sökürtimiz, **başlığığ** yüküntürtimiz — Davlatlini davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni cho'ktirdik, boshi borni yukuntirdik (K. 18). Türgas **bodunuğ**

uda basdımız. — Turgas xalqını qo'qqisdan bosdik (K. 37). Ciğan **bodunuğ** bay qiltim, az **bodunuğ** öküş qiltim. — Qashshoq xalqını boy qildim, oz xalqını ko'paytirdim (Ka. 10). ... **yabğusin**, **şadın** anta ölürti — yabg'usini, shadini o'sha yerda o'ldirildi (Ton, 41—42). Süçig **sabın**, yımshaq **ağın** arıp, iraq **bodunuğ** ança yağıtür ermiş — Shirin so'zi bilan, nafis ipakligi bilan avrab, yiroq xalqını shunday yaqinlashtırar ekan (Ka. 5); Tabğaç **bodunqa** beglik urı **oğlin** qul boltı, silik qız **oğlin** kuj boltı. — Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan cho'ri bo'ldi (K. 7); Todunçsuz uwutsuz suq yük üçün saqinčin **sözin qilinčin** y(ä)mä **közin** körüp **qulqaqin** äsidip **tilin** sözläp **äl(i)gin** sunup **adaqin** yorıp ürkä üzüksüz ämgätir-biz. — To'ymas, uyatsız, suq iblis uchun xayol qilib, so'z bilan, ish bilan, yana ko'z bilan ko'rib, qulqoq bilan eshitib, til bilan so'zlab, qo'l bilan sunub, oyoqda yurib, (besh tangri yorug'ini) uzluksız azoblaymiz (Huast. 144-147); Quš **qanatın**, er **atın**. Qush qanoti bilan, er otı bilan (kuchli) (MK, I, 70).

Bilib oling!

Qadimgi yozma yodgorliklar tiliga xos bo'lgan vosita kelishigining qoldiqlari hozirgi o'zbek tilida ham uchrab turadi. Jumladan, **qişin-** **yazin**, **ertän** so'zleri tarkibidagi -n, -in vosita ma'nosini anglatadi. Ularni ko'makchilar bilan almashtirib qo'llash mumkin: **qiši bilän**, **yazı bilän**, **qiš boyi**, **yaz boyi**; **ertä bilän**. Yoki a **in-toqin**, **yüpün** so'zleri tarkibida ham vosita kelishigining ko'rsatkichi saqlangan.

XIV—XV asrlarga kelib, turkiy tilda kelishiklar soni bittaga qisqardi. Qadimgi yodgorliklar tilida ko'p qo'llanilgan vosita kelishigi bu davrda uchramaydi. Uning vazifasini o'rın-payt kelishigi va birlä~bilä~ilä, boyi kabi ko'makchilar bajara boshlaydi.

TEST

1. Ko'plik shaklidagi otlarni toping.
A.Qapuğlar, oğlan, tigit, möňüz
B.Qapuğ, tigin, oğul, ev, o'g
C.Qapuğlar, tigin, ev, o'g, möňüz
D.Bilgälär, tigin, qap

2. Vosita kelishigidagi so'zlarni toping.
A.Tağqa, qapiğqa
B.Bodunuma, ičrä
C.Qağanta, bodunuğ
D.Qanatın, atin

3. Öndän qağanğaru sü yorılım, tämis. — Sharqdan xoqonga lashkar yo'llaylik, debdi (Ton, 29). Gap tarkibida qaysi keli-shik qo'shimchalari qo'llangan?
A.Qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi
B.Chiqish kelishigi, jonalish kelishigi, tushum kelishigi
C.Vosita kelishigi, jo'nalish kelishigi, chiqish kelishigi
D.Bosh kelishik, chiqish kelishigi, vosita kelishigi

4. O'zga birligining egalik belgisi qaysi qatordagi otlar tarkibida uchraydi?
A.Başı, közi, eli, közü
B.Başım, közüm, elim
C.Başımız, közümüz, elimiz
D.Bilgimiz, muşumuz, könülüümüz

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda otlarning yasalishi xususida fikri-nizni bayon eting.
2. Qadimgi turkiy tilda ko'plikning qanday grammatik ko'rsatkichlari amalda bo'lgan?

-
- 3. Egalik kategoriyasining o'ziga xosligi haqida to'xtaling.
  - 4. Qadimgi turkiy tilga xos kelishik kategoriyasi, uning hozirgi o'zbek tilidagidan farqli va u bilan o'xshash jihatlarini izohlang.

Adabiyotlar:

- 1.Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021
- 2.Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Nodirabegim, 2019
- 3.Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
- 4.Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
- 5.Мухторов А, Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
- 6.Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: O'qituvchi, 1995
- 7.Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
- 8.Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

SIFAT, SON, OLMOSH SO'Z TURKUMLARI

Reja:

1. Sifat so'z turkumi, uning yasalishi va darajalanishi.
2. Son va uning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Olmosh va uning ma'no turlari.

Asosiy tushunchalar: belgi, darajalanish, morfologik usul, sifat yasalishi, miqdor, sanoq son, dona son, tartib son, tub son, hisob so'zlari, kishilik olmoshi, ko'rsatish olmoshi, o'zlik olmoshi, so'roq olmoshi, belgilash-jamlash olmoshi, gumon olmoshi.

1-topshiriq. Qadimgi turkiy tilga xos sifatlarga diqqatiningizni qarating, ularni otdan yoki fe'lidan yasalishiga ko'ra guruhlaga ajrating.

Adaqlig - oyoqli, tapqir, agliug - og'uli, zaharlangan, zaharli; aksuklög - gunohkor, yapišqaq, čapqir - chopqir, butlug - butli, oyoqli; küclög - kuchli, yarağlig - yaroqli, yapišqaq, bulğanč - bulg'angan, owutlug - andishali, čonqir - chuqur, uquslug - zakovatli, biliglig - bilimli, učqur, erklig - erkli, keskir, türlüug - turli, har xil; quruğ - quruq, bo'sh, uduğ - uyg'oq, ünlüug - mashhur, taniqli; ötkir, sezgir, yaraqsiz - yaroqsiz, tubsuz - tubsiz; ozaqı bilgälär - burungi donishmandlar, tolun - to'lin, joşqin, qutqi er - xushmuomala kishi, ewdäki taqağu - uydagi tovuq; bulğanč - bulg'angan, ozaqı masal - qadimgi maqol; yamgurçil yer - yomg'irchil yer, xargin, qızıl - qizil, yaşil - yashil, tüpcil yer - sershamsol yer, igçil - kasalmand, bağırsaq - mehribon, tarqanč - tarqoq, uluğsaq - ulug'vor, yaruq - yorug', qulsiğ - qulsifat, ačiğ - achchiq, yumshaq - yumshaq, sücüg - shirin, begsig - beksifat, tükäl - tugal.

Ot (ism)dan yasalgan sifatlar	Fe'lidan yasalgan sifatlar
...	...

2-topshiriq. "Tasdiq-inkor testi" orqali mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Sifat, son, olmosh so'z turkumlarining qadimgi turkiy tilga xos xususiyatlarini ma'qulla-sangiz, javoblar varaqasiga "+" (**musbat**), inkor etsangiz "-" (**manfiy**) belgisini qo'ying.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javob											

1. Yozma yodgorliklar tilida morfologik usulda sifatlar otlar va fe'llardan yasalgan.

2. **-qi**, **-ki** affaksi otlarga qo'shilib, «oidlik, qarashlilik» ma'nosidagi sifat yasaydi.

3. **Igčil** (kasalmand) sifati yasama sifat bo'lib, fe'l so'z turkumidan yasalgan.

4. Sifatlar oldidan qiyosiy darajani bildiruvchi "juda" ma'nosida **edi~eđi**, **aň**, **äň**, **anyiğ** so'zi qo'llaniladi.

5. Yodgorliklarda belgining ortiqligi yoki kamligini bildiruvchi vositalar ham bor. Belgining ortiqligi so'zning birinchi bo'g'iniga [p] tovushini qo'shib, uni takrorlash yo'li bilan hosil qilingan. Masalan, "O'g'uzxoqon" dostonida: **ap-aq**, **qip-qizil**, **qap-qara**.

6. Qadimgi turklarda "nol" bor, chunki "nol" — bor son.

7. **Iki** ning asli *ilki* dir (*il-ki>ilki>iki*. Hozirgi o'zb.: ikki). Qadimgi turkiyda **il** — "old" deganidir.

8. Sonlarda hozirgiga yaqin bir tartib ham bo'lib, faqat o'nlikdan so'ng **artuqï** so'zi qo'shilgan: *otuz artuqï tört* — o'ttiz to'rt. Zamonlar o'tib o'nlikka qo'shilayotgan **artuqï** so'zi qisqarib, hozirgi ko'rinishga aylangan: **otuz tört**.

9. Bitiglarda "chorak" ma'nosini **sijar** so'zi bildiradi: Sijar süsi ebig barqiq yulgalı bardi, sijar süsi sünüşgäli kelti — Qo'shining yarmi uy-joyini bo'shatgani bordi, yarim qo'shini jang qilgani keldi (X. 32).

10. Bir tinglovchini bildiruvchi olmosh — **sän~sen**, **sin**, ko'p tinglovchini bildiruvchi olmosh esa — **siz** yoki **sizlär** demakdir.

11. **Qamuğ~qamağ** (hamma), **qamağı** (hammasi), **bari** (bari) – mazkur olmoshlar gumon olmoshlaridir.

3-topshiriq. Berilgan asliy sifatlarni bildirgan belgisining turiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajrating: narsa-predmetning rang-tusini bildiruvchi, narsa-predmetning shaklini ifodalov-chi, narsa-predmetning xususiyatini bildiruvchi sifatlar.

Ala (ola), ägri (egri), ädgü (ezgu), qızıl (qizil), asra (past), sämiz (semiz), sariğ (sariq), toriq (ozg'in), aq (oq), soğug (sovug), yağış (qo'ng'ir), köni (to'g'ri), arığ (toza), qara (qora), yablaq (yomon), yaşıl (yashil).

Rang-tus sifatlari	Shaklni ifodalovchi sifatlar	Xususiyat sifatlari
...	...	...

Bilib oling!

Qadimgi turklarda “**nol**” yo‘q, chunki “nol” — yo‘q son. Sanoq “**bir**”dan boshlanadi. Inson tug‘ilgan chog‘da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo‘sib hisoblangan. Bir yil o‘tgach, ikkiga to‘lgan va hokazo.

“**Bir**” — bu so‘zlovchi demak, ya’ni “**men**”dir (mening o‘zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). “**Men**” qadimgi turkiy tilda **bi** bo‘ladi.

Bu so‘z **birü~berü** ko‘makchisining tarkibida ham saqlangan. -**rü** — jo‘nalish kelishigi qo‘sishchasi, **berü** — “men tomon” degani, hozirgi o‘zbekchada **beri** deyiladi. Masalan: *beri kel, köpdän beri*. **Bir** ning tarkibidagi **bi** — so‘zlovchi(“men”)dir. Demak, sanoq so‘zlovchining o‘zidan boshianadi.

iki ning asli ilki dir (il-ki>ilki>iki. Hozirgi o'zb.: ikki). Qadimgi turkiyda il — “old” degani. “Poygak” ham il bo'ladi, antonimi tör dir. il ning qutb (“Sharq”) ma'nosi ham bor, chunki Sharq old tomonda. –ki — “oidlik”ni bildiruvchi qo'shimcha, ilki — “oldindagi, dastlabki, avvalgi” degan ma'noni beradi. Lekin mantiqqa ko'ra “so'zlovchi(bir)dan keyingi”dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi bo'lib turadi.

“Yigirma” soni iki dan hosil boigan: iki-r-mi>yiki-r-mi>yigirmi. Yoki: alti-miš>altniš, yeti-miš>yetniš, sekiz on>säksän, toquz on>toqsan.

4-topshiriq. Jadvalda berilgan qadimgi turkiy tilga xos to'rt xil darajadagi (birliklar, o'nliklar, yuzliklar, minglar) sonlarni arab raqamlari bilan ifoda eting.

Birliklar	O'nliklar	Yuzliklar	Minglar
bir	on	yüz	bij~mij/ bij~miň
iki~äki	yigirmi	iki yüz	iki bij
üç	otuz	üç yüz	üç bij
tört	qırq	tört yüz	tört bij
biš~bäš~beš	ilig~älig~elig~elli		
alti	altniš		
yiti~yäti~yeti	yitniš~yätmiš~yetniš		
säkiz~sekiz	sekiz on~säksän		
toquz	toquz on~toqsan.		

Yodgorliklarda **tümän** so'zi 10 000 ni bildirgan.

Bundan yirik sonlarga uning ko'paytmasi qo'shib aytilgan: **beş tümän** — 50 000, **säkiz tümän** 80 000, **on tümän** — 100 000, **mükümän** — 10 000000, **bir tümän artuqi yeti bïK** — 17000, **45360** — **tört tümän, bia miK ü yüz, altmia va hk.**

5-topshiriq. Yodnomalardan keltirilgan gaplar tarkibidagi sonlarni aniqlang va ular ifoda etgan miqdorni izohlang.

Tabgač oj tutuq beş tümän sü kelti — Tabg'ach o'ng tutuqning besh tuman qo'shini keldi (X, 25). Yaris yazida on tümän sü tärilti. — Yaris dashtida o'n tuman lashkar terildi (Ton, 36). Čača sänjun säkiz tümän sü birlä sünüssüm — Chača Sangunning sakkiz tuman lashkari bilan urushdim (X, 26).

Bilib oling!

Qadimgi turkiy tilda ikki xonali sonlarda quyidagi tartib amal qilgan:

1. Avval birlik aytilib, keyin shu son qo'shilgan o'nlik emas, balki undan yuqori o'nlik aytilgan: **yeti yigirmi** — buning bilan "(o'ndan oshib) yigirma tomon yettita son qo'shildi (=o'n yetti)" degan ma'no anglashiladi.

2 Hozirgiga yaqin bir tartib bo'lib, faqat o'nlikdan so'ng **artuqi** so'zi qo'shilgan: **otuz artuqi tört** — o'ttiz to'rt. Zamonlar o'tib o'nlikka qo'shilayotgan artuqi so'zi qisqarib, hozirgi ko'rinishga aylangan: **otuz tört**.

6-topshiriq. Sonlarning miqdorini aniqlang va ularni arab raqamlari bilan ifodalang.

tört yigirmi, biš yigirmi, sekiz yigirmi, alti otuz, iki qirq, iki älig, üç yetmiš, yeti yetmiš, säkiz yetmiš, toquz säkiz on, otuz artuqi tört, biš otuz, iki älig, alti qirq, iki tümän biš miň säkiz yüz yetmiš.

7-topshiriq. Qadimgi yozma manbalardan keltirilgan gaplar tarkibida qatnashgan sonlarni aniqlang va ularning ma'no turlarini izohlang.

1. Kül tigin qoň yilqa yiti yigirmikä učdi. Toquzunč ay yiti otuzqa yoğ ertürtimiz. — Kul tigin qo'y yilida, (birin-

chi oyning) o'n yettinchi (kunida) o'ldi. To'qqizinchi oyning yigirma yettisida azasini o'tkazdik (K, III). 2. Eki otuz yaşıma Tabğač tapa sülädim — Yigirma ikki yoshimda Tabg'ach tomon lashkar tortdim (X. 25-26). 3. Män toquz yigirmi yıl şad olutrum, toquz yigirmi yıl qağan olurtum, il tutdum — Men o'n to'qqiz yıl shad bo'lib turdim, o'n to'qqiz yıl xoqon bo'lib turdim, davlatni tutdim (Xa. 9). 4. Sıñar süsi ebig barqığ yulğalı bardı, sıñar süsi sünjüşgäli kelti — Qo'shinining yarmi uy-joyini bo'shatgani bordi, yarim qo'shini jang qilgani keldi (X. 32). 5. Tabğač, oğuz, qitan, bu üçägü qabasar, qaltaci-biz. — Tabg'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (qurshovda) qolajakmiz (Ton, 12). 6. Ücägün qabsap, sülälim, anï yoq qışalım, tämis. — Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik, debdi (Ton, 21).

8-topshiriq. Qadimgi turkiylarda amalda bo'lgan yil sanog'iga e'tibor bering, o'zingizning tug'ilgan yilingiz va muchalingizni qadimgi turkiy tilda ifodalashga harakat qiling.

Qadimgi turkiylarda yil sanog'i	
Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida yil nomlari va ularning ketma-ketligi	"Devonu lug'atit-turk" asarida yil nomlari va ularning ketma-ketligi
1. Sičğan, Küskü — sichqon 2. Ud — sigir 3. Bars — bars 4. Tawišğan, tawšan — quyon 5. Loo~luu — ajdar 6. Yilan — ilon 7. Yont~yund — ot 8. Qon~qoyn~qoy — qo'y 9. Bičin — maymun 10. Taqiqu, taqağu — tovuq 11. it — it 12. Lağzin, toñuz — to'ng'iz	1. Sičğan yili — sichqon yili. 2. Ud yili — sigir yili. 3. Bars yili — bars yili. 4. Tawišğan yili — quyon yili. 5. Nek yili — timsoh yili. 6. Yilan yili — ilon yili. 7. Yund yili — ot yili. 8. Qoy yili — qo'y yili. 9. Bičin yili — maymun yili. 10. Taqağu yili — tovuq yili. 11. it yili — it yili. 12. Tonuz yili — to'ng'iz yili.

9-topshiriq. Berilgan olmoshlarning ma’no turi va qaysi kelishik shaklida turganligini aniqlang.

Siz, sizlär; qayu? qanï? sizni, bu, ol, sizlärni, bän~ben, ol, o’zga, män~men, olar~ular~anlar, säni~seni~sini, bu, ol, min, sän~sen, ol~ul, olar, olarni, olarniñ; olarqa; olarda; olardin, qamuğ~qamağ (hamma), qamağı (hamması), sin, siz, ošbu~ušbu, sizlär, aña, anï, anïñ, anda, olarniñ, bäni~beni, näj (hech, hech bir), olarqa, bänij~beniñ, näcä? bular; bularni; bularniğ; bularqa; bularda; bulardin, nä? nekü? nečük? öz, šul, menjä~maga; ošu, ošul, kentü~kendü, mändä~mendä~mindä~mintä, bular; bularni, bari (bari), bular; bularni; bularniğ; bularqa; bularda; bulardin.

Bilib oling!

Hozirgi o’zbek tilida u olmoshi jo‘nalish, makon, chiqish kelishiklari bilan turlanganda orada -n undoshi hosil bo‘ladi: **ungä, unda, undan**. Bular eski o’zbek tilida («chig’atoy turkiysi»da) **aKa, andin** shaklida qo‘llangan.

Biroq o’zak va qo’shimcha orasidagi -n “orttirma” emas. U kishilik olmoshining qadimgi turkiy tildagi -niKqo’shimchasi bilan qo‘llangan holatining qoldig‘idir: **u-n-da (<a-niK-da)**, **u-n-dan (<a-niK-din//a-niK-dan)**.

Qadimgi turkiy tilda o’zlik olmoshlari ikkita: **öz** va **kentü~kendü**. Öz aslida “**nafs**”, “**jon**” degani.

Qa an? olmoshi qay+ca +in dan yasalgan.

10-topshiriq. Qatordagi ortiqcha so’zning ustidan chizing va sababini izohlang.

Ol, bän~ben, biz, bu, sän~sen, biz, olar

bän~ben, siz, kentü~kendü, qalti (qanday,qay tarzda), qamuğ~qamağ (hamma)

buniñ; bularni; bularniñ; bularqa; bularda; bulardin

Sičğan, tawışğan, yilan, taqağu, qarlığač, bars, it, qoy, toñuz, bičin

---

◆ ◆ ◆

TEST

1. Qadimgi turkiy tilda **otuz artuqi beş, yeti yigirmi** kabi sonlar ifodalagan miqdor nechaga teng?
- A. 35, 17
  - B. 25, 27
  - C. 25, 17
  - D. 45, 27
2. Mahmud Koshg'ariy "Devon"ida 7-muchal yili nima deb nomlangan?
- A. Taqag'u (tovuq) yili
  - B. Tawišg'an (quyon) yili
  - C. Yund (ot) yili
  - D. Bičin (maymun) yili
3. Otdan yasalgan sifatlarni toping.
- A. Ağuluğ, yaraqsız, erkliğ
  - B. Qiški, tapqır,apisqaq
  - C. Tolun, tüzün, bugri
  - D. Turg'un, ulug'saq, uchqur
4. Men olmoshi qadimgi turkiy tilga oid qaysi so'z bilan bog'liq va u qaysi son bilan aloqador?
- A. Minj, ming
  - B. Mi, bir
  - C. Se, sakkiz
  - D. Bi, bir
5. Qadimgi turkiy tilga oid o'zlik olmoshini toping.
- A. Qamuğ
  - B. kendü
  - C. andin
  - D. ošbu

---

6. Qadimgi yozma bitiglarda “yarim” ma’nosini ifodalagan so’zni toping.

- A. sinjar
- B. otuz
- C. yarim
- D. chorak

FE’L SO’Z TURKUMI

Reja:

- 1. Fe’llarning yasalishi.
- 2. Sifatdosh.
- 3. Masdar alomati.
- 4. Fe’lning buyruq shakli.
- 5. Bo’lishsizlik.
- 6. Fe’llarda shaxs-son ko’rsatkichi.
- 7. Shart ko’rsatkichi.
- 8. Fe’l nisbatlari.
- 9. O’tgan zamon fe’li.
- 10. Hozirgi zamon fe’li.
- 11. Kelasi zamon fe’li.
- 12. Turur / durur fe’li haqida.
- 13. Ko’makchi fe’llar.

Asosiy tushunchalar: fe’llarning yasalishi, sifatdosh, ravishdosh, masdar alomati, fe’lning buyruq shakli, bo’lishsizlik formasi, shaxs-son ko’rsatkichi, shart ko’rsatkichi, fe’l nisbatlari, o’tgan zamon fe’li, hozirgi zamon fe’li, kelasi zamon fe’li, ko’makchi fe’llar.

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O’qituvchi tomonidan berilgan qo’shimcha ma’lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Yasama fe’l		
Sifatdosh		
Masdar alomati		
Fe’lning buyruq shakli		

Bo'lishsizlik		
Fe'llarda shaxs-son ko'rsatkichi		
Shart ko'rsatkichi		
Fe'l nisbati		
O'tgan zamon fe'li		
Hozirgi zamon fe'li		
Kelasi zamon fe'li		
Ko'makchi fe'llar		

2-topshiriq. Fe'llar tarkibidagi yasovchi qo'shimchalarini aniqlang.

Yaşa — yasha-, ötä — nasihat qil-, yaşın yaşnadı — yashin yashnadi, er qışlağda yazadı — kishi qishloqda yozni o'tkazdi, er aš aşadı — kishi osh yedi; ota- — davola-, tona — to'n kiy-, kiyim kiy-; ton öldi — to'n ho'l bo'ldi, tawar qızıldı — mol qimmatlashdi, ew tarudı — uy toraydi, yer keñüdi — yer (maydon) kengaydi, qılıčla- — qilichla-, qilichdan o'tkaz-; atla — ot sol-, sülä- — lashkar tort-, alda (al — qadimgi turkiy tilda «makr, hiyla») — alda-, tagiq- — toqqa chiq-, yoliq — yo'liq-, atiq- — nom chiqar-, birik- — birik-, qulad — qul qil-, yoqad-, — yo'qot-, muñad — mungli qil-, qutad- — baxtlantir-, baxtga yetkaz-; qizardı — qizardi, qarardı — qoraydi, ot yaşardı — o't yashil bo'ldi, yashardi; sarğardı — sarg'aydi, qağansıra- — xo-qoniga zor qilmoq, elsirä — eliga zor qilmoq, ölsädi — o'lmoq istadi, ölümsädi — o'limni istadi, yağsıdı — yog'li bo'ldi, ačığsıdı — achidi, quruğsıdı — quriy boshladi, örgrün (ög — "aql") — o'rgan-.

3-topshiriq. Sifatdoshlarni toping, qadimgi turkiy tilga xos sifatdosh hosil qiluvchi shakllarni aniqlang.

---

1. Boldačı buzağı öküz ara belgülü — Bo'ladigan buzoq ho'kizlar orasida belgi beradi. 2. Bu turası yer tegül — bu tura-digan yer emas. 3. Bu bizgä keläsi boldi — u bizga keladigan bo'ldi. 4. Qaynar özgür kecigsiz bolmas — Oqar suv kechiksiz bo'lmas. 5. Sarqındı suw — sarqitlangan suv, qazındı tupraq — qazindi tuproq, keđindi ton — kiyilgan kiyim, süzündi suw — suzilgan (tozalangan) suv.

4-topshiriq. Ravishdoshlarni toping va ifoda etilgan ravishdosh shakllariga mos holda ularni jadvalga joylashtiring.

1. Altun yışığ aşa kältimiz, Ärtis özgür käčä kältimiz. — Altun yishni oshib keldik, Irtish daryosini kechib keldik (Ton, 37). 2. Etil suwi aqa turur — Etil suvi oqib turar. 3. Käyik yayü, tabišğan yayü olurur ärtimiz. — Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik (Ton, 8). 4. Kişi sözlüsü, yılqi yüzlašu. — Kishi so'zlashib, yılqi hidlashib (bir-birini biladi) (MK, III, 114). 5. Ötrü ol awičga iğlayu xanqa inčä tip ötündi. — So'ng u qariya yig'lab xonga shunday deya o'tindi. 6. Tewäy münüp qoy ara yaşmas. — Tuya mingan qo'ylar orasiga yashirina olmaydi (MK, III, 68); 7. Qaç qata taluyqa kirip, bişär yüz erin barıp, asan tükäl kelmiş erti. — Necha bor dengizga kirib, besh yuzcha er bilan borib, sog'-omon qaytgan edi (AT, 283). 8. Öküz aðaqi bolğınča buzağı başı bolsa yig. — Ho'kizning oyog'i bo'lgandan ko'ra, buzoqning boshi bolgan yaxshi. 9. Tašra yoriyur tiyin kü eşidip baliqdaqı taşıqmış, tagdaqı inmiş — Tashqarida yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi inibdi (K, 11—12). 10. Bunča işig küçük bertükgärü saqinmatı "Türk bodun ölüräyin, uruğsıratayın", — ter ermiş. — Shuncha mehnatini, kuchini sarf etganiga ham andisha qilmay: "Turk xalqını o'ldirayin, urug'ini qoldirmayin", — der ekan (K, 10); 11. Igidmiş qaganıňjin sabın almatın yir sayu bardığ — Tarbiyat qilgan xoqoningning so'zini olmayin har yerga ketding (K, 9).

Tutušqali — tutish uchun, urğalı — urgani, urish uchun; ača — ochib, basa — bosib, ağa — ko'tarilib, adıra — ayirib, sanča

— sancha, bičä — bichib, kesä — kesib, kezä — kezib, baslap — boshlab, berip — berib, qodup — qo'yib, ešitip — eshitib, tip — deb, oturupan — o'tirib, yatipan — yotib, eðkärmädip oq atar — o'ylamayin o'q otar.

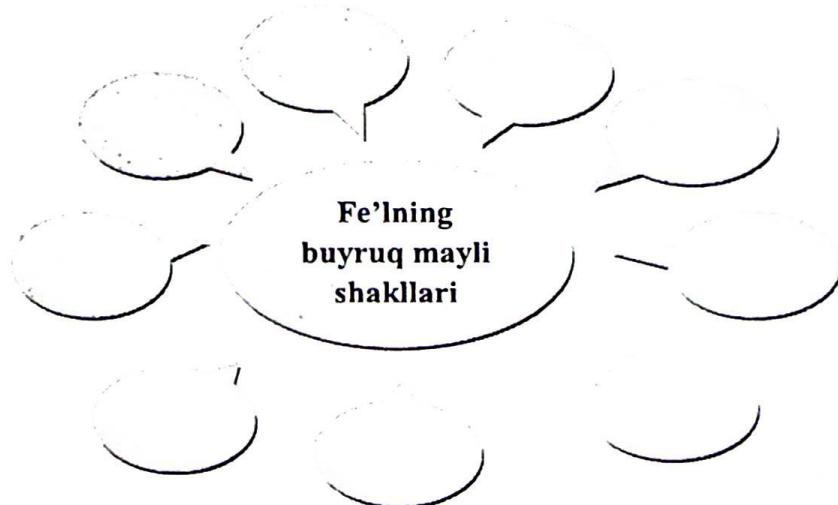
Ravishdosh shakllari	
-a, -ä	
-u (-yu), -ü (-yü)	
-p / -b	
-pan, -pän / -ban, -bän	
-maðip, -mädip	
-qalï, -käli / -ğalï, -gäli	
-qinča, -kinčä / -ğinča, -ginčä / -qunča, -künčä / -ğunča, -günčä	
-yïn, -yin	
-matï, -madï, -mäti, -mädi / -matïn, -madïn, -mätin, -mädin	

5-topshiriq. Fe'lning qadimgi turkiy tilga xos buyruq shakllarini aniqlang va ularni klaster (tarmoqlash) usulida ifoda eting.

1. Kögmän yer-sub idisiz qalmazun tiyin — Ko'gman yurti egasiz qolmasin deya (K, 20). 2. Tiginig asan tükäl kelürzünlär. — Teginni eson-omon keltirsinlar (AT, 283). 3. Yağa turusu yağmur, yazılısu čečäk — Yomg'ir yog'aversin, chechaklar ochilsin (QB, 114). 4. Qutadsu atï, bersü eki jihan — Oti qutli boisin, (xudo unga) ikki jahonni bersin (QB, 85). 5. Tuta bersü täñri bu taxt birlä baxt — Tangri unga taxt bilan baxtni be-

raversin (QB, 89). 6. Azun qalmasunï sizijsiz quruğ — Dunyo sizsiz quruq qolmasin (sizdan ajramasin) (QB, 105).

Terilälîm — terilaylik, sü yorılım — lashkar tortaylik, atï qalsu — nomi qolsin, yad qilsu — yod qilsin, asïg alsu — foya-
da olsin, tükäl bilsü — tugal bilsin, sewinsün — sevinsin,
kelmäsun — kelmasin, külümsün — kulmasin. qïlayïn — qilay,
ayayïn — aytay, bezäyin — bezay, ačmağıl, töšämägil.

6-topshiriq. Bo'lishsizlik shaklidagi quyidagi fe'llarning shaxs-soni va qaysi maylda ekanligini izohlang.

Kelmägäymän, kelmägäybiz, kelmägäylär, alma, alman, kelmäzsän, kelmäzsiz, almasin, kelmägäysän, kelmägäy-
siz, almasinlar, kelmädim, kelmädik, kelmädiq, kelmädiñiz, kelmädilär, kelmäz, kelmäzlär, kelmäsäm, kelmäsäk, kelmäsä, kelmäsälär.

7-topshiriq. Yodnomalar matnidan keltirilgan gaplar tarkibidagi fe'llarning shaxs va sonini aniqlang, shaxs-son ko'rsatkichlarining o'ziga xosligini izohlang. Qaysi gap tarkibi-da -siz affaksi hurmat ma'nosini ham bildirgan.

1. Ol sub qudï bardimiz, sanağalï tüşürtümüz, atïg iqa bayur ertimiz... kün yemä, tün yemä yelü bardimiz. Qırqiziğ uqa bas-
dïmiz. — Ul suvning quyisiga bordik. (Lashkarni) sanagani

---

tushirdik. Ot(lar)ni butaga boylar edik... . Kun-u tun yelib bordan. Qirqizni qo'qqisdan bosdik (Ton, 27). 2. Ötrü ol awičga iğlayu xanqa inčä tip ötünti: Täñrim, ne muň taq bolti-kim, antaǵ täñri-teg, erdäni-teg ögükünjüzni ölüm yiriňä idur-siz? — So'ng o'sha qariya yig'lab, xonga shunday deya iltijo qildi: "Tangrim, qanday musibatkim, shunday tangridek, javohirdek suyukligingizni [ya'ni o'glingizni] olim yeriga yuboryapsız?" (AT, 283).

8-topshiriq. Berilgan gaplar tarkibidagi fe'llarning shart mayli ko'satkichini aniqlang. Ko'kturk bitiklari, "Qutadg'u bilig" hamda "Hibatu-l-haqoyiq" asarlaridagi shart ko'rsat-kichlarini bir-biriga qiyoslang va ularning o'xhash va farqli xususiyatlari haqida xulosa chiqaring.

Iraq ersär, yablaq ağı birür, yaňqı ersär, edgü ağı birür — Yiroq bo'lsa, yomon ipaklik berur, yaqin bo'lsa, yaxshi ipaklik berur (Ka, 7). Ötükän yiš olursar, bängü el tuta olurtači-sän — O'tukan yishda turilsa, elni mangu tutib turajaksan (Ka, 8). Üzä täñri basmasar, asra yer tilinmäsär, türük bodun, elinjin, törüňün kim artatii? — Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatingni kim buzdi? (K, 22). Eltäriš qağan qazğanmasar, udu ben özüm qazğanmasar, el yemä, bodun yemä yoq ertäči erti — Eltarish xoqon zafar qozonmasa, unga ergashib mening o'zim zafar qozonmasam, el ham, xalq ham yo'q boiajak erdi (Ton, 54-55). Bilgä Toňuquq qazğanmasar, ben yoq ertim ersär... — Bilga Tonyuquq zafar qozonmaganda edi, men bo'lmasam edi (Ton, 59); Amti men bu erdäni birlä barsar, men qamaǵ tünliğlarqa artuq asiğ tusu qılı umaǵay-men. — Endi men bu javohir bilan borsam, men hamma jonzodlarga ortıq foyda keltira olmayman (AT, 284).

(*Ko'k turk bitiklaridan*)

Uđir erdiň ersä, tur, ačc emdi köz,
Esitmädiň ersä, eşit mendä söz
— Uxlayotgan bo'lsang, tur, endi ko'zingni och,
Eshitmagan bo'lsang, so'zimni eshit (QB, 80).

Qalï eðgü bulmaq tiläsä özünj... — Agar ezgulik topmoq tilasang... (QB, 224). Apan ekki ažun qulur ersä sen... — Agar ikki dunyoni istar esang... (QB, 223). Özüm uzrïn aytsam yemä iymanü. — Agar iymanib o'z uzrimni aytsam (QB, 188). Qalï bulsañ, išlät, učup kökkä teñ. — Agar ularga yetishsang, ishlat, uchib ko'kka ko'taril (QB, 212).

(“*Qutadg'u bilig*”dan)

Aqï erni öggil ögär ersä sen. — Sahiy erni maqtgil maqtar ersang sen (AH, 227).

(“*Hibatu-l-haqoyiq*”dan)

9-topshiriq. Fe'llarning qaysi nisbatda ekanligini aniqlang va berilgan jadval asosida guruhlang.

Kögmän yišiň yorïp — Ko'gman vodiysiga borib... (KT), Ol anï sıxtatti — u uni yig'latdi, ol anï tilätti — u uni tilantirdi. Ol anï ewdin köčürdi — u uni uydan ko'chirdi. Ol qapuğ ačturdi — u eshikni ochtirdi. Ol suw töktürdi — u suvni to'ktirdi. Ol meni toðgurdı — u meni to'ydirdi. Ol suw tamuzdı — u suv tomizdi. Ol tawar alduzdı — u mol oldirdi. Ol menjä is bildüzdi — u menga ish o'rgatdi.

Körün, qılın, bilin, qarğan (qarg'amoq), qolun (tilanmoq), tapın (topinmoq), adrıl (ayrilmoq), teril, ačıl, sačıl, buzul, basıq, boluq, alsiiqdi, baqışh (bir-biriga qaramoq), sözläš, ökläš (urushmoq, olishmoqq), talaš (talashmoq).

Aniq nisbat	O'zlik nisbat	Majhul nisbat	Orttirma nisbat	Birgalik nisbat

10-topshiriq. Fe'llarning uch zamondan qay biriga mansub ekanligini aniqlang. Qadimgi turkiy tilga oid fe'lning zamon shakllarini hozirgi o'zbek tilidagisi bilan qiyoslang.

---

1. Türk bodun ölti, alqıntı, yoq boltı, türk sir bodun yärintä bod qalmadı. — Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, turk sir xalqi yerida (hech bir) urug' qolmadı. (Ton, 3-4). 2. Amti ečim taluyqa barıp erdäni kelürsär, taqii ağırlıq bolgay, men taqii učuz bolgay-men, tep saqıntı. — "Agar akam dengizga borib javohir keltirsa, u yana ham qadr topadi, men esa yana qadr-siz bo'laman", — deb o'yladi (AT, 284). 3. Biligsiz ne bilgä bilig qiymati — Bilimsiz bilimning qadrini qayerdan ham bilardi (QB, 462).

4.Bođun tili yawlaq, seni sözlägäy,
Kiši qılqii kirtüč, etiňni yegäy —
Xalqning tili yomon, seni so'zlaydi,
Kishilarning fe'l-atvori hasadgo'y, etingni yeydi (QB, 164).
čizdij — yozding, čizmadij — yozmading, čizdijiz —
yozdingiz, čizmadijiz — yozmadingiz, kelirmän, kelirbiz, ke-
lirsän, kelirsiz, kelir, kelirlär.

TEST

1. Shunday yasama fe'lni topingki, u hozirda yasama hisoblanmasin.

- A. Alda-
- B. Bil-
- C. Kel-
- D. Bayu-

2. Bu qo'shimcha "istash, zor bo'lish" ma'nosidagi fe'llar yasaydi. Bu qaysi qo'shimcha?

- A.-qar, -gar
- B.-kär, -gär
- C.-ran, -rän
- D.-süra, -sirä

3. II shaxs ko'plik shart maylidagi bo'lishsizlik formasini aniqlang.

-
- A.kelmäsäňiz
B.kelmäsäň
C.kelmäsä
D.kelmäsäk

4. Fe'llarda so'zlovchi birligining shaxs-son ko'rsatgichini toping.

- A.-miz, -müz
B.-män, -men
C.-tümüz, -dümüz
D.-biz, bïz

5. Yozma yodgorliklar tilida fe'lning birgalik nisbati qaysi qo'shimcha bilan yasalgan?

- A.-š
B.-t
C.-ür, -ur
D.-z, -uz, -üz

6. Fe'lning sifatdosh shakllari qaysi qatorda berilgan?

- A.Turğuchi, kesä, başlab
B.Urğali, yatıpan, almatin
C.Berip, qodup, ketmäk
D.Barğuči, keläsi, qazındı

7. Boldači buzaǵu öküz ara belgülüǵ — Bo'ladigan buzoq ho'kizlar orasida belgi beradi (MK, I, 480). Mazkur gapda fe'lning qaysi vazifa shakli qo'llangan?

- A.Sifatdosh
B.Ravishdosh
C.Harakat nomi
D.Masdar shakli

◆◆◆

8. Öküz adaqı bolğinca, buzağı bası bolsa yig. Ho'kizning oyog'i bo'lgandan ko'ra, buzoqning boshi bolgan yaxshi. Mazkur gapda fe'lning qaysi funksional formasi qatnashgan?

- A. sifatdosh
- B. harakat nomi
- C. ravishdosh
- D. masdar

9. Shaxs ko'rsatkichini olmagan fe'llarga qo'shilgan masdar alovatini toping.

- A. Almaq, ketcämäk, kelmäk
- B. Uruş, ketcämäk, kelmäk
- C. Birlük, uçlik, kelmäk
- D. Uçlik, almaqlık, künlük

10. Turkiy masdarning qanday turlari bor?

- A. 2 xil: fe'l masdari, ot masdari
- B. 3 xil: fe'l masdari, ot masdari, ism masdari
- C. 2 xil: fe'l masdari, sifat yoki ot masdari
- D. 3 xil: fe'l masdari, ism masdari, sifat masdari

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tildagi fe'l so'z turkumining hozirgi turkiy tillardagi fe'l so'z turkumidan farqi qaysi jihatlarda ko'rindi?

2. Qadimgi turkiy tildagi ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'llarning farqini aytib bering.

3. Qadimgi turkiy tilga xos fe'lning zamon shakllarini izohlang.

4. Qadimgi turkiy tilda bo'lishsizlik formasi qanday vositalar yordamida ifoda etilgan?

5. Qadimgi turkiy tilga xos fe'lning funksional shakllarini izohlang.

---

6. Fe'lga xos qanday grammatik shakllar hozirgi o'zbek tilidagi fe'lllar tarkibida qotib qolgan formada rudiment holida uchraydi? Fikringizni misollar bilan dalillang.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
2. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
3. Мухторов А, Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
4. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: O'qituvchi, 1995
5. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
6. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004
7. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Toshkent: Фан, 1965

RAVISH VA YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARI

Reja:

1. Ravishlarning yasalishi, ma'no turlari
2. Ko'makchi
3. Bog'lovchi
4. Yuklama

Asosiy tushunchalar: ravish, holat ravishi, o'rinn-payr ravishi, maqsad ravishi, miqdor daraja ravishi, morfoligik usulda ravish yasalishi, ravishlarda daraja, juft ravishlar, ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

Bilib oling!

Ravishlar ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi. Qadimgi turkiy tilda ham ravishlar holat, o'rinn-payt, maqsad, miqdor-daraja ma'nolarini bildiradi.

1-topshiriq. Berilgan yasama ravishlarni yasashga asos qism va yasovchi qismga ajrating va tarkibidagi ravish yasovchi qo'shimchani aniqlang.

Tünlä (tunda), ikilä (ikki bor), tiläkčä (tilagancha), keräkčä (keragicha), kezikčä (navbat bilan), tükäti (tugallik bilan), butkul, ädgüti (yaxshilab), ariti (pokizalik bilan), čegürkä-teg (chigirtkadek).

2-topshiriq. Yozma yodgorliklardan keltirilgan gaplar tarkibidagi ravishlarni aniqlang va ularning ma'no turlariga ko'ra guruuhlang.

1. Äkinti kün kälti, örtčä qiziip kälti. — Ikkinci kun keldi, yong'inday qizib keldi (Ton, 40). 2. Yelmä, qarğu edgüti urg'il — Yelma, qorovulni yaxshilab qo'y (Ton, 34). Sabimin tükäti eşidgil — So'zimni tugal eshitgil (Ka, 1). 3. ... bu sabimin edgüti eşid, qatiğdi tügla — ... bu so'zimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla (Ka, 1). 4. Qatiğti ba, edgüti ba. — Qattiq bog'la,

yaxshilab bog'la. 5. Arslanlayu kökrädim — arslon kabi na'ra tortdim. 6. İwrïq başı qazlayu, sağraq tolu közläyü — İvriqning boshi g'oz kabi, idish to'la ko'z kabi. 7. Bu qarï ol oğlansığ — Bu qariya o'sha o'g'lon singari. 8. Ilgärü Şantuŋ yazıqa tägi sülädim, taluyqa kiçig tägmädim. Birgärü Toquz ärsänkä tägi sülädim, Tüpütkä kiçig [täg]mädim. — Sharqqa — Shantung dashtiga qadar lashkar tortdim, dengizga bir oz yetmadim. Janubga — To'quz arsanga qadar lashkar tortdim, Tuputga bir oz yetmadim (Ka, 3). 9. Anta ötrü oğuz qopun kälti. — Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi (Ton, 16). 10. Tiliğ keđ ködäzgil, ködäzildi baş. — Tilingni juda saqlagil, boshing ham saqlanadi (QB, 173); 11. Bularda ej üstün Sekäntir yurür. — Bulardan eng yuqorida Sakantir yuradi (QB, 127). 12. Bir ayqič (a)xsap(a)t(i)ğ ädgüti ariti tutu umad(i)m(i)z ärsär. — Bir oylik din ko'rsatmalarini ezgulik bilan, ixlos bilan tuta ol-magan bo'lsak (Huast. 132-133).

Bilib oling!

Yodgorliklarda -raq, -räk qo'shimchasi ravishlardagi qiyosiy darajani ta'minlagan. Ortirma daraja ked~ke', eKkabi so'zlar yordamida ifoda etilgan: **Tili ke' kö' äzgil, kö' äzildi baş.** — Tilingni juda saqlagil, boshing ham saqlanadi (QB, 173); **Bularda eKüstün Sekäntir yurür.** — Bulardan ene viyorida Sakantir yuradi (QB 127)

3-topshiriq. Birinchi ustunga berilgan izohlarga mos ravishning ma'no turlari nomini yozing, 3-ustunni qadimgi turkiy tilga xos misollar bilan to'ldiring.

1	2	3
	ish-harakatning qay tarzda bajarilishini ko'rsatadi	
	harakat va holatning miqdor belgisini yoki belgining ortiqligini bildirishga xizmat qiladi	

	harakat yoki holatning bajarilish o'rnini yo predmet harakatining yo'nalish tomonini bildiradi	
	harakat yoki holatning bajarilish vaqtini, paytini bildirishga xizmat qiladi	

4-topshiriq. Ko'makchilarni aniqlang, ularning qanday ma'no va munosabat ifodashga xizmat qilayotganligini izohlang.

1. Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti, tir. — To'quz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, — der (Ton, 9). 2. Qirq yilqa tegin bay cügay tüzlänür — Qirq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333). 3. ...oğuz birlä sünüşdimiz — og'uz bilan urushdik, közüntä tolu yaşı birlä barıp — ko'zida to'la yosh bilan borib ... 4. Turk bodun učun — turk xalqi uchun ... 5. Täñri yarlıqaduqin üçün ... — Tangri yarlaqagani uchun ... 6. Ayığ qılıńč iyä barıp ... — Yonon ishlar, qilmishlar bilan borib ... 7. Oğuz tapa sülädim. — O'g'uz tomon qo'shin tortdim (BX). 8. Ol sub qodī bardimiz. — O'sha suv yoqalab bordik. 8. Ko'gman aşa qırqız eriňä sülädimiz. — Ko'kmandan o'tib qırg'ız yerigacha qo'shin tortdik (KT).

5-topshiriq. Qadimgi turkiy tilda amalda bo'lgan ko'makchilarni ifodalaydigan mazmun-munosabati hamda kelib chiqishiga ko'ra quyida berilgan "Konseptual jadval"ga joylashtiring.

birlä~bilä, üçün, üzä/üzrä, ičrä, ičindä, ara, tapa~taba (tomon), aşnu, burun, tegin, iyä (bilan), ara, sayi, baš, ald, ast, yüz, arqa, orta, taš, kedin/kenä/ soň (keyin), qodī (quyi, bo'ylab, yoqalab), ötrü (qarshi, to'g'ri), ilgarü, aşa (oshib), başa/başlayu (boshlab).

KO'MAKCHILAR			
Sof ko'makchilar	Vazifadosh ko'makchilar		
	Ot ko'makchilar	Ravish ko'makchilar	Fe'l ko'makchilar
...	...	...	...

6-topshiriq. Bog'lovchilarni topping, turini aniqlang, hozirgi oz'bek tilidagi bog'lovchilar bilan qiyoslang.

1. Saqıntıim, turuq buqalı sämiz buqalı arqda bilsär, sämiz buqa, turuq buqa täyin bilmäz ärmiš. — (So'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birrov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]" (Ton, 5-6);
2. Bu sawíg ilig begli xatunlî eşidip... — Bu xabarni elig bek va xotini eshitib ... (Oy, 625);
3. Adığlı tonuzlü art üzä soquşmıš ermiš. — Ayiq va to'ng'iz tepalik ustida to'qnashibdi (IB, 6);
4. T(ä)ñrili yäkli nädä öträ süňüşmiş y(a)ruqlı q(a)ralı q(a) ltü qatılımış yirig t(ä)ñrig kim y(a)ratmış tipän bilt(i)m(i)z. — Tangri va iblis nima sabab urushdilar, yorug'lik bilan zulmat qanday qilib qorishdilar, yerni, osmonni kim yaratganini bildik (Huast, 73—75).
5. Fida qıldı barın, näñi ham özin. — Barini — narsasini hamda o'zini fido qildi (QB, 55);
6. Ularniñ tañuqï kelir ham barır. — Ularning sovg'asi keluvchi ham ketuvchidir [ya'ni o'tkinchidir] (QB, 109).
7. Ara ögdilür til, ara miñ söküš. — Til goho maqtaladi, gohida ming so'kish eshitadi (QB, 174).
8. Luu xanlarinta Cintamani erdäni bar-kim, ülüglüğ qutluğ

---

kişi ol erdäni bulsar, qamağ tınlıqlarqa asiğg tusu qılur. — Ajdar xonlarida Chintamani javohiri bor-kim, nasib etgan baxti bor kishi o'sha javohirni topsa, hamma jonzodlarga foyda keltiradi (AT, 283); 9. Men bu muntuda yigräk Cintamani erdäni algalı barayin-kim, qayu tınlıqlarqa tüzü tükäti asiğ tusu qılı usar-men. — Men bu yerda qolib yaxshiroq Chintamani javohirini olish uchun borayin-kim, qay jonzodlarga tugal foyda keltira olaman (AT, 284). 10. Qalii mundağ ersä yoriq otru ur. — Garchi shunday ekan, o'rtacha yo'riq tut (QB, 172); Apañ iki ažun qulur ersä sen. — Agar ikki dunyo farog'atini tilar bo'lsang (QB, 223).

Yurimaz ya yatmaz, uđimaz uđug,
Ya menjäg ya yanjağ köturmäz bođug.
Ya'ni,
U yurmaydi yo yotmaydi, uxlamaydi, (u) uyg'oq,
Yo mengzaydigan, yo o'xshaydigan sifati yo'qdir (QB, 16).

7-topshiriq. Yuklamarni aniqlang, ularning gap va so'zlariga qanday qo'shimcha ma'no yuklayotganligini izohlang.

1. Ältäris qağan qazğanmasar, udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäči ärti, qazğantuqin üçün, uduğuzum, qazğantuqum üçün äl yämä äl bolti, bodun yämä bodun bolti. — Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening hushyorligim, zafar qozonganim uchun, el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi (Ton, 54-56). 2. Ayur: körmädig-mü bu xaqan yüzin. -Aytur: Ko'rmadingmi bu xoqon yuzini? (QB, 79). 3. E bilgä, özüm uš tapuğčci seňä. — Ey dono, o'zim sening xizmatingdadırman (QB, 200). 4. Taqii ma nekü ersä arzu tiläk, Bayat-oq bolu bersü arqa yöläk. — Tag'in qanday tilak va orzularing bo'lsa, xudoning o'zigina madadkor bo'laversin (QB, 118).

◆ ◆ ◆

8-topshiriq. “**To'g'ri yoki noto'g'ri**” usuli orqali mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Mavzuga doir fikrlarni o'qing, uni to'g'ri deb hisoblasangiz □bo'sh katakka musbat [+], noto'g'ri deb hisoblasangiz manfiy [-] belgisini qo'ying.

[+] yoki [-]	Nº	Qaysi fikr to'g'ri?
	1	Ko'makchilar so'z va gapga qo'shimcha ma'no yuklaydi.
	2	Birlä~bilä, üçün, üzä/üzrä ko'makchilari vazifadosh ko'makchilardir.
	3	Qadimgi turkiy tilda hozirgi “agar”, “garchi” bog'lovchilari ornida qalî~xali, apañ~abay bog'lovchilari qo'llanilgan.
	4	Ilgarü, aša (oshib), baša/bašlayu (boshlab) kabilar sof ko'makchilardir.
	5	Hozirgi “ goho ” bog'lovchisining ornida ara bog'lovchisi qo'llanilgan.
	6	Qodi ko'makchisi hozirgi turkiy tillardagi yoqalab, quyi, pastki so'zlariga mos keladi.
	7	Yuklamalar vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon va shu kabi munosabatlarni bildirish uchun qo'llaniladigan so'zlardir.
	8	-mu, -mü kuchaytiruv-ta'kid yuklamasidir.
	9	Ular so'roq, taajjub, kuchaytiruv va ta'kid, ayiruv, inkor ma'nolarini bildiradi.
	10	Bir tilkü terisin ikilä soymas. — Bir tulki terisini ikki bor shilinmaydi. Gap atrkibida yasama ravish bor.

10-topshiriq. Bulutlardagi so'zlarga diqqat qiling, "begona"sini toping, sababini izohlang.

Ko'makchi
Bog'lovchi
Ravish
Yuklama

Üküs (ko'p)
Tünlä (tunda)
Subča (suvday)
Edgüti
(yaxshilab)

Učün (uchun)
Ičrä (ichra)
Kedin (keyin)
Baša (boshibab)

TEST

1. Äkinti kün kälti, örtčä qiziip kälti. — Ikkinci kun keldi, yong'inday qizib keldi (Ton, 40) Mazkur gap tarkibidagi ravish qaysi usulda yasalgan?

- A.morfologik
- B.sintaktik
- C.semantik
- D.yasama ravish yo'q

2. Yodgorliklar matnida ravishlardagi qiyosiy darajani ifodalagan qo'shimchani toping.

- A.-raq, -räk
- B.-siğ, -sig
- C.-layu, -läyü
- D.-ča, -čä

3. Tilig ked ködäzgil, ködäzildi baš. — Tilingni juda saqlagil, boshing ham saqlanadi (QB, 173). Mazkur gapda ravishning qaysi darajasi ifoda etilgan?

- A.orttirma
- B.qiyosiy
- C.ozaytirma
- D.oddiy

4. Qadimgi yozma manbalarda **ädgüti ariti** shaklida juft holda qo'llangan ravishning ma'nosini toping.

- A.Ezgulik bilan, ixlos bilan
B.Yaxshilik bilan, ezgulik bilan,
C.Ezgulik bilan, yovuzlik bilan
D.Ezgulik bilan, muhabbat bilan
5. Hozirgi o'zbek adabiy tilida uyushiq bo'laklar hamda juft sozlarda ishlatiladigan va yoki -**u** bog'lovchilarining o'rnida qadimgi turkiy tilda qaysi bog'lovchi qo'llangan?
- A....li, ...li
B.-mu
C.-kim
D.-ki
- 6.Hozirgi "goho" bog'lovchisining o'rnida qadimgi turkiy tilda qaysi bog'lovchi qo'llangan?
- A.-ki
B.-mu
C.ara
D.-kim
- 7.Qadimgi turkiy tilda **-kim** shakli qanday vazifada keladi?
- A.2 xil: **kishilik olmoshi, bog'lovchi**
B.3 xil: kishilik olmoshi, ko'rsatish olmoshi, bog'lovchi
C.2 xil: ko'rsatish olmoshi, bog'lovchi
D.2 xil: belgilash olmoshi, bog'lovchi
8. Hozirgi o'zbek tilidagi **agar, garchi** bog'lovchilari o'rnida qadimgi turkiy tilda qaysi bog'lovchilar qo'llangan?
- A.qal'i~xal'i, ara~ärä
B.**qal'i~xal'i, apañ~abañ**
C.kim~küm, -mu ~ -mü
D.ara~ärä, kim~küm
- 9.Hozirgi **so'ng, keyin** ko'makchilari o'rnida qadimgi turkiy tilda qaysi shakllar qo'llangan?
- A. **Sonj, kedin**
B. O'trü, uš
C. Basa, taqii
D. Üza, tegin

Savol va topshiriqlar

1. Ravishlarning morfologik xususiyatlarini izohlang.
2. Ravishlarning qanday ma’no turlari mavjud?
3. Ravishlar qanday usullar bilan yasaladi?
4. Ko’makchilarning turlarini izohlang.
5. Bog’lovchilarning grammatik vazifalari nimalardan iborat?
6. Yuklamalar qanday qo’shimcha ma’nolar uchun xizmat qiladi?
7. Qadimgi turkiy tildagi yordamchi so’zlarning o’ziga xos jihatlari va hozirgi turkiy tillardagidan farqli jihatlarini ayting.

Adabiyotlar:

- 1.Abdushukurov B. O’zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021
- 2.Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Nodirabegim, 2019
- 3.Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O’quv qo’llanma). – Toshkent: 2005
- 4.Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
- 5.Мухторов А, Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
- 6.Muxtorov J., Sanaqulov U. O’zbek adabiy tili tarixi. -Toshkent: O’qituvchi, 1995
- 7.Rahmonov N., Sodiqov Q. O’zbek tili tarixi. – Toshkent: O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
- 8.Sanaqulov U. O’zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G’afur G’ulom, 2004

◆ ◆ ◆

OLTINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TIL SINTAKSISI

Reja:

1. Qadimgi turkiy tilning sintaksisi, so'zlarning o'zaro grammatik birikishi.
2. So'z birikmasi va uning turlari.
3. Gap bo'laklari.
4. Sodda gaplar va qoshma gaplar.

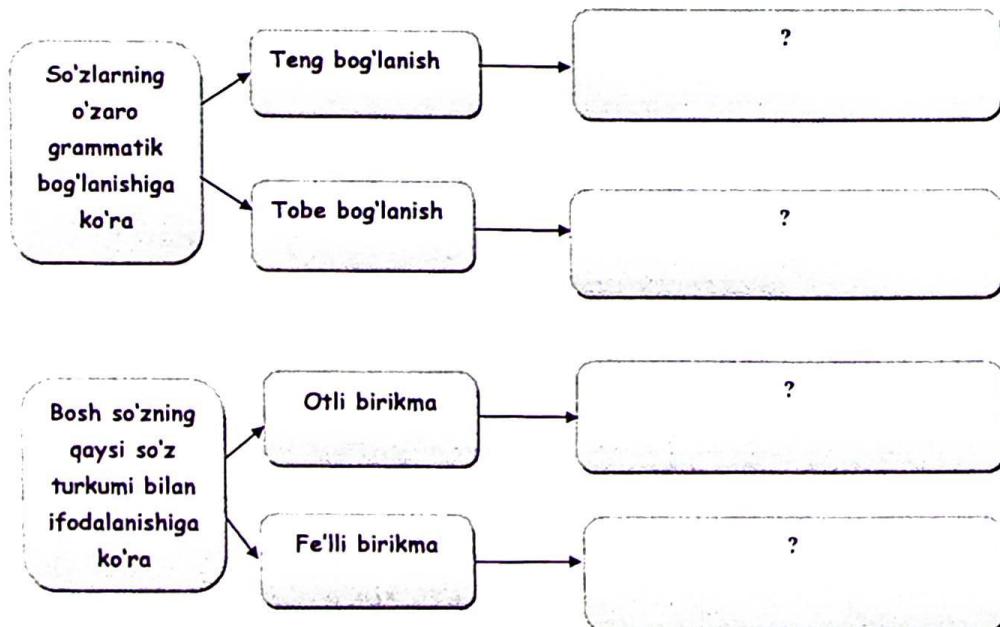
Asosiy tushunchalar: sintaksis, teng bog'lanish, tobe bog'lanish, so'z birikmasi, otli birikma, fe'lli birikma, bitishuv, boshqaruv, moslashuv, ko'makchili boshqaruv, kelishikli boshqaruv, gap bolaklari, sodda gap, qo'shma gap.

1-topshiriq. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O'qituvchi tomonidan berilgan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
Sintaksis		
Teng bog'lovchi		
Tobe bog'lanish		
So'z birikmasi		
Otli birikma		
Fe'lli birikma		
Bitishuv		
Boshqaruv		
Moslashuv		
Ko'makchili boshqaruv		
Kelishikli boshqaruv		

2-topshiriq. Quyidagi klasterlar va konseptual jadvaldagi (?) belgisining o'rniiga berilgan sintaktik birliklarning mosini joylashtiring va buning sababini izohlang.

Adığlı toñuzli – ayiq va to'ng'iz, turuq buqalï semiz buqalï – oriq va semiz buqa, türk bodun – turk xalqi, altunluğ örgin – oltin taxt, kök tanri – ko'k osmon, otluğ tamu – o'tli do'zax, yağız yer – qora yer, süniñ kelişi – qo'shin kelishi, ögüm qatun – onam qatun (malika), uqgalï kelmäk – tushungani kelmoq, qağan qismaq – hoqonni qo'lga olmoq, Tabğacıdin adrılmaq – Tabg'achdan ayrılmox, ança saqınmaq – ko'p o'ylamoq, yağıga tegmiş sü – dushmanga hujum qilgan lashkar, oğuzuğ öküşäk ölürmäk – o'g'uzni ko'plab o'ldirmoq, Ötükän yişgaru uduzmak – O'tukan yishga yo'naltirmoq, Qara költä sujuşmak – Qora ko'lda jang qilmoq, yüz artiq oqun urmaq – yuzdan ortiq o'q bilan urmoq, Kültegin birlä kelmäk – Kultegin bilan kelmoq, Tämir qapig'a tegi yetmäk – Temir qapig' (darvoza)ga qadar yetmoq, meniñ bodunum – mening xalqim, Bilgä qaganıñ boduni – Bilga hoqonning xalqi, Körög sabi – ko'ruchining xabari.

Hokim va tobe so'zning qanday vositalar bilan bog'lanishiga ko'ra	Bitishuv	?	
	Moslashuv	?	
	Boshqaruv	Kelishikli boshqaruv	?
		Ko'makchili boshqaruv	?

3-topshiriq. Jadvalda berilgan mavzuga oid asosiy tu-shunchalar izohini diqqat bilan o'qing, birinchi ustunga izohga mos terninni qo'ying, uchinchi ustunga esa yodnomalar mat-nidan misollar keltiring va fikringizni dalillang.

1	2	3
	Gap tarkibida tobe bog'lanib, ma'lum so'roqqa javob bo'luvchi so'z yoki so'zlar birikmasi.	
	Gapni shakllantiruvchi asosiy bo'lak.	
	Vositali yoki vositasiz bo'lib, ot, olmosh yoki otlashgan so'zlar bilan ifodalanuvchi bo'lak.	
	Ot bilan otni aniqlaydi, izohlaydi.	
	Ish-harakat, belgi-xususiyatning egasi,gapning kim yoki nima haqida ekanligini bildiruvchi gap bo'lagi	
	Narsa-buyumning belgi xususiyati yoki kimga qarashli ekanligini ifodalovchi bo'lak.	
	Kesimdan anglashilgan ish-harakatning turli belgilarini ifoda etuvchi bo'lak.	

4-topshiriq. Berilgan gaplarni o'qing, ifoda maqsadiga ko'ra turini aniqlang, gap bo'laklariga ajrating.

1. Qapağan, Ältäriš qağan äliňä qılıntım – Qapag'an, Eltarish xoqon eli (davlat)ida voyaga yetdim. 2. Qamağ balıqa tägdim, qunladım, altım barcha shaharga yetib bordim, talon-taroj qildim, qo'lga kiritdim. 3. Näkä qorqurbız? Nägü kätär sizlär? 4. Qağanlıq bodun ärtim, qağanim qani – xoqonli xalq edim, xoqonim qani? 5. ... irinč tınlıq bolğay mu – baxtsiz jonzodlar topiladimi? 6. ... nä qağanqa isig kuçug berürmän?! – ... qaysi xoqonga mehnatimni, kuchimni sarf qilyapman. 7. ... yıraya oğuzda iki üç bij sümüz kältäčimiz barmu nä? – shi-moldan o'g'uzdan ikki uch ming keladigan lashkarımız bormi, nima?

5-topshiriq. Qadimgi turkiy til yodnomalaridan keltirilgan gaplar tarkibida qaysi gap bo'lakları uyushib kelganligini aniqlang, gaplarning mazmuniga e'tibor bering.

1. Qamugh baliqqa tagdim, qunladim, altim (Ung, 1) — Hamma shaharga yetib bordim, talon-taroj qildim, bosib oldim. 2. ... *jilqisin, barimin, qizin quduzin* kälirtim (Mch, 15) — yilqisini, mol-mulkini, qizini, ayolini olib keldim. 3. ... čin kirtü arigh süsüg tözin örtärlär, kiriktüriirlär (Oy, IV, 22b 5-6) — ... chinakam, haqiqiy, pok ildizini kuydiradilar, kir qiladilar. 4. ... armaqsızın sünmäksızın y(i)ti qinigh qatighlanmaqın tawranurlar qatighlanurlar (Oy, IV, 18b 11-12) — ... char-chamasdan, to'xtamasdan, jiddiy qoniqish (bilan) intiladilar, harakat qiladilar. 5. ... tört türlüg äriktä simtaqsızın dyanta ürükün amilin ärürlär (Oy, IV, 22a 8-10) — ... to'rt turli kuch-qudrat bilan, tirishqoqlik bilan, mushohada (qilish) bilan domo sukut saqlaydi. 6. Közürt körmädük qulqaqın äsidmädük bodunimin (Mch, 11) — Ko'zi bilan ko'rmagan, qulog'i bilan eshitmagan xalqimning...

6-topshiriq. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asaridan keltirilgan maqollarni o'qing, ma'nosini sharhlang, maqollar tarkibidagi gap bo'laklarini sintaktik tahlil qiling.

QADIMGI TURK OTA SO'ZLARI

Tilin tergikä tegir. — (Kishi) shirin so'z bilan dasturxonga yetishadi (MK, I, 404).

Alp cerigdä, bilgä tirigidä. — Botir jangda sinaladi, dono majlisda (MK, I, 369).

Otug uðguç birlä öðürmäs. — O'tni alanga bilan o'chirilmaydi (MK, I, 187).

Ot tesä agiz küymäs. — O't degan bilan og'iz kuymas (MK, I, 78).

Bar — baqir, yoq — altun. — Bor narsa — mis (qadrsiz), yo'q narsa — oltin (MK, I, 341).

Uma kelsä, qut kelir. — Mehmon kelsa, qut kelar (MK, I, 118).

Ağılda oðlaq tuðsa, ariqda otï ünär. — Og'ilda buzoq tug'ilsa, ariqda o'ti unadi (MK, I, 96).

Qoš qiliç qinqa siðmas. — Qo'sh qilich bir qinga sig'maydi (MK, I, 340).

Buldaçï buzaðu öküz ara belgülüç. — Bo'ladigan buzoq yoshlidayoq ho'kizlar orasida belgi beradi (bilinadi) (MK, I, 480).

Yazidaqï süwlin eðärgäli, ewdägi taqaðu içginma. — Qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma (MK, I, 418).

Ewdägi buzaðu öküz bo'lmas. — Uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi (MK, I, 417).

Neçä munduz ersä, eš eðgü, Necä egri ersä, yol eðgü. — (Yo'lدا) yolg'izlikdan ko'ra, qancha ahmoq bo'lsa ham, hamroh yaxshi, cho'lda qanchalik egri bo'lsa ham, yo'l yaxshi (MK, I, 426).

Qutsuz quðuðqa kirsa, qum yaðar. — Qutsiz quduqqa kirsa, qum yog'ar (MK, I, 426).

Tawgaç xannij turqusï telim ternjämädip bïçmas. — Tavg'ach xonning ipakligi mo'l, lekin o'lchamay kesilmaydi (MK, I, 402).

Ot tütnüsiz bolmas, yigit yazuqsiz bolmas. — O't tutunsiz bo'lmas, yigit gunohsiz bo'lmas (MK, I, 380).

Necä yitik bičäk ersä, öz sapin yanymas. — Pichoq qancha o'tkir bo'lsa ham, o'z sopini yo'nmaydi (kesmaydi) (MK, I, 366).

Quduðda suw bar, it burni tegmäs. — Quduqda suv bor, lekin itning burni tegmaydi (MK, I, 356).

Qırq yılqa tegin bay cığay tüzlänür. — Qırq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333).

Qul — yağı, it — böri. — Qul — dushman, it — bo'ri (MK, I, 324).

Yılan kendü egrisin bilmäs, tewäy boynin egri ter. — lion o'z egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo'ynini egri deydi (MK, I, 147).

Qaz qopsa, ördäk kölig igänür. — G'oz ko'tarilsa, koi yuzini o'rdak egallaydi (MK, I, 128).

TEST

1. Alp čerigidä, bilgä tirigdä. Ushbu maqolni tabdili qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A.Botir majlisda sinaladi, dono jangda
- B.O'tni alanga bilan o'chirilmaydi
- C.Botir jangda sinaladi, dono majlisda
- D.Uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi

2. Uma kelsä, qut kelur — ushbu maqolning tabdili qaysi javobda berilgan?

- A.Qutsiz quduqqa kirsa , qum yog'ar
- B.Og'ilda buzoq tug'ilsa, ariqda o'ti unadi
- C.Botir jangda sinaladi, dono majlisda
- D.Mehmon kelsa, qut kelar .

3. Qutsuz quduğqa ... maqolni davom ettiring?

- A.tash yağär
- B.qar yağär
- C.do'l yağär
- D.qum yağär

---

4. Pichoq qancha o'tkir bo'lsa ham ... . Maqolni davom et-tiring?

- A.o'z sopini kesmaydi
- B.boshqa sopni kesadi
- C.o'z sopiga sig'maydi
- D.o'z sopiga o'tmaydi

5. Tilin tergikä tegir — maqolni hozirgi kundagi variantini toping

- A.Shirin so'z bilan maqsadga yetishadi;
- B.Shirin so'z bilan dasturxonga yetishadi
- C.Yaxshi so'z bilan ilon inidan, yomon so'z bilan qilich qinidan chiqar;
- D.O'tni alanga bilan o'chirilmaydi;

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tildagi so'z birikmalari mazmun munosabatlariga ko'ra necha turga bo'linadi?

2. So'roq gaplarda yuklama gapning qaysi bo'lagiga qo'shildi? Misollar keltiring.

3. Shart ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gapning kesimi shaxsda moslashadimi yoki moslashmaydimi? Misollar orqali tushuntirib bering.

4. Qadimgi turkiy yodgorliklar sintaktik—stilik xususiyatlarining o'ziga xosligi qaysi yodgorliklar qiyosida ko'rindii?

5. Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarda nutq fe'llari qanday vazifa bajaradi?

6. Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar qanday vazifa bajaradi?

7. Qadimgi turkiy tilda qaysi gap bo'laklari ajratiladi? Misollar keltiring.

8. Qadimgi turkiy tildagi inversiya hodisasi qay holatda yuz beradi?

-
9. Grammatik ega va kesim bilan psixologik ega va kesim vaziyatini misollar yordamida izohlab bering.
10. Matnning sintaktik qurilishi murakkabligi qaysi omillarga bog'liq bo'ladi?
11. Soda gapning o'ziga xos xususiyatlarini izohlang.
12. Qadimgi turkiy tilda qo'shma gaplarning o'rni xususida to'xtaling.
13. Bog'langan qo'shma gaplar va ergashgan qo'shma gaplarning o'xshash va farqli xususiyatlari haqida to'xtaling, qadimgi yozma manbalardan misollar keltiring.
14. Gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan bo'laklar haqida fikr bildiring, ularning qadimgi turkiy tildagi o'rnini izohlang.

Adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021
2. Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Nodirabegim, 2019
3. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
4. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
5. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
6. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995
7. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
8. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2004

MISOLLAR OLINGAN MANBALAR

AT - *Og'a-ini tiginlar qissasi: A.von Gabain. Altürkische Grammatik.* Leipzig, 1950. 283-285-b.

AH - Ahmad Yugnakiy. «*Hibatu-l-haqoyiq*» dostoni: Arat 1992.

Attuhfa - Attuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya (*Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa*). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. Toshkent, 1968.

DTS - Древнетюркский словарь. Л., "Наука", 1969.

IB - *Iraq bitigi: C.E. Малов.* « Памятники древнетюркской писменности». М-JI, 1951. 80-92-b.

MK - Mahmud Koshg'ariy. "Devonu lug'atit-turk". – Toshkent, 1 jild – 1960; II jild - 1961; III jild - 1963.

ML - 'Ali Çir Nevayi. *Muhakemetü'l-Lugateyn*. Ankara, 1996.

Mch - Mo'yun-cho'r bitigi.

MS - Qadimki uygur yezigidiki "Maytri simit" I. Ürümči, 1987.

STs - "Syuan-szan kechmishi" asari: Л.Ю.Тугушева. *Үйгүрская версия биографии Сюань-цзана*. М, 1991.

K- *Kul tigin bitigi: Ka - kichig bitig, K, Kb – ulug' bitig, K. I-III, Kc – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv*.

KTT - *Kitab-i Mecmu-i Tercüman-i Türki ve Acemi ve mugah*. Ankara, 2000.

Ton - *To'nyuquq bitigi*.

O - *O'ngin bitigi*.

Oy - *Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil*. Nasimxon Rahmon, Toshkent, "Fan", 2009.

OD - *O'g'uzxoqon dostoni: АМ. Огуз-наме Мухаббат-наме*. М, 1959. 11—110-b.

Huast. - «*Huastuanift*»: Q. Sodiqov. *Eski turkiy bitiglar*. Toshkent, 2009. 85-98-b.

X - *Bilga xoqon bitigi: X – toshning yuz tomonidagi yozuv, Xa, Xb – ikki yonidagi yozuv, Xc – toshning ters yog'idagi yozuv, X. I-II — taroshlangan qirralardagi yozuv*.

QB — Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. Toshkent, "Fan", 1971.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган янги таҳрирдаги 167-1-сонли «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида»ги Қонуни. – Тошкент, 1995 йил. 21 декабрь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи. – Тошкент, 2016 йил 14 май. – №94 (6529)

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017 йил 8 февраль. №28(6722)

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 феврал ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомил-лаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // – Тошкент, 2017 йил. 24 май.

ILMIY ADABIYOTLAR:

1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021

2. Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Nodirabegim, 2019

3. Abdushukurov B.B. Eski turkiy adabiy til leksikasi. – Тошкент: Tafakkur bo'stoni, 2015. –190 б.

-
4. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til (O'quv qo'llanma). – Toshkent: 2005
5. Абдулхайров М. «Девони Мунис» тилининг лексик қатламлари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 23 б.
6. Абдулхайров М. Навоий асарларида сўз ва иборалар. – Тошкент: Tafakkur bo'stoni, 2009. – 238 б.
7. Абдураҳмонов F., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 1982.
8. Абдураҳмонов F., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусу-сиятлари. – Тошкент: Фан, 1984. – 160 б.
9. Абдураҳмонов F.A., Шоабдураҳмонов Ш.Ш., Ҳожиев А.П. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – 123 б.
10. Абдушукуров Б. “Қиссаси Рабғузий” лексикаси. – Тошкент: Академия, 2008. – 189 б.
11. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской писменности VII века. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 380 б.
12. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994
13. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 118 б.
14. Аманжалов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003.
15. Аманжалов А.С. Тюркская руническая графика. – Алма-ата, 1980. – ч. 1.
16. Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси (Ўқув-услубий қўлланма). – Тошкент: Тошкент давлат педагогика уни-верситети, 2002. – 47 б.
17. Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. – Тошкент: Фан, 1992. – 142 б.
18. Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков средней Азии и Казахстана. – Ташкент: Фан, 1990. – 173 с.

-
19. Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбекских ханов // Сочинения. Т.П. ч. П. – М.: Наука, 1964. – 657 с.
20. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1962. – 331 с.
21. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: АН Киргиз. ССР, 1959. – 218 с.
22. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. – Тошкент: Фан, 1991. – 152 б.
23. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 157 б.
24. Бегматов Э. Ўзбек номларининг имлоси. – Тошкент: Фан, 1972. – 384 б.
25. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 199 б.
26. Березин И.Н. Ханские ярлыки. II Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур Кутлука и Саадет Гирея. – Казань, 1850. – 72 с.
27. Беркутов В.М. Народный календарь и метрология булгаро-татар. – Казань: Татарское книжное издательство, 1987. – 95 с.
28. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского “Тефсира” XII-XIII вв. – М.: Вост. лит., 1963. – 367 с.
29. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб. Т. I. 1869. – 810 с.; Т. II. – 1871. – 415с.
30. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Учпедгиз, 1958. – 435 с.
31. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орде и ее падение. – М.– Л.: Акад. наук. 1950. – 479 с.
32. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. – Ташкент: Фан, 1983. – 163с.
33. Гумилев Л. Н. Қадимги турқлар. – Тошкент: Фан, 2007. – 500 б.

-
34. Dadaboyev H.A., Xolmanova Z.T. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. – Тошкент: Tafakkur Bo'stoni, 2015. – 220 б.
35. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н., Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990. – 212 с.
36. Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981. – 21с.
37. Дадабоев Х. Астрономические наименования в старотюркских письменных памятников XI-XVI вв. // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Ташкент: Фан, 1994. – С.32-43.
38. Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. – 155 б.
39. Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент, 2006. – 178 б.
40. Исҳоқов М., Содиқов Қ. Янги топилган қадимги туркий битик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 18 июнь.
41. Исҳоқов М. Суғд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти// Ўлмас обидалар. – Тошкент, 1989. – Б. 46-64.
42. Исҳоқов М., Раҳмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Тошкент: Фан, 1989.
43. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Л., 1980.
44. Қаюмов А. Қадимият обидалари. – Тошкент, 1972.
45. Қўчқортойев И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. – Тошкент, 1984.
46. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л., 1952.

-
47. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951.
48. Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. – Тошкент: Фан, 1990.
49. Маҳмудов Н., Раҳмонов Н. Урхун-Енисей ёзуви, қадимги турк руник ёзуви // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – 9-ж. – Б. 131-132.
50. Мухторов А, Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995
51. Muxtorov J., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995
52. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
53. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet. 2006. – 456 b.
54. Раҳмонов Н. Битиглар оламида. – Тошкент: Фан , 1990. – 37 б.
55. Раҳмонов Н. Ёзув тарихи – халқ тарихи демак // Ўзбекистон овози, 1999 йил 7 январь.
56. Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
57. Раҳмонов Н. Ўрхун-енисей ёзувидаги ёдгорликлар // Руҳиятдаги нур муроди. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 44-65.
58. Раҳмонов Н., Матбооеv Б. Ўзбекистоннинг кўхна туркий – рун ёзувлари. – Тошкент: Фан, 2006. – 68 б.
59. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. –Toshkent: G'afur G'ulom, 2004
60. Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи. – Тошкент: Маънавият, 1997. – 96 б.

-
61. Содиқов. Кўк турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004.
62. Сулайманов О. Еттисувнинг эски ёзувлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971. – № 5. – Б. 71-75.
63. Uluqov N. Turkiy filologiyaga kirish. – Toshkent: Navro'z, 2018
64. Тўйчибоев Б. Ўзбектилингтараққиётbosқичлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 176 б.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
-------------	---

BIRINCHI BO'LIM

Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti	6
Qadimgi turkiy til kursiga kirish.	
Qadimgi turkiy tilning manbalari	6
Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati.....	22

IKKINCHI BO'LIM

Qadimgi turkiy yozuvlar	27
Turkiy-run yozuvi.....	27
Uyg'ur yozuvi	37

UCHINCHI BO'LIM

Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari	47
--	----

TO'RTINCHI BO'LIM

Qadimgi turkiy til leksikasi.....	58
-----------------------------------	----

BESHINCHI BO'LIM

Qadimgi turkiy til morfologiyasi	67
So'z yasalishi.....	67
Morfema haqida tushuncha.....	67
So'z turkumlari	71
Ot.....	71
Sifat, son, olmosh so'z turkumlari	79

Fe'l so'z turkumi	87
Ravish va yordamchi so'z turkumlari	98

OLTINCHI BO'LIM

Qadimgi turkiy til sintaksisi	107
Qadimgi turk ota so'zlari	111
Misollar olingan manbalar	115
Foydalanaligan adabiyotlar	116

Ilmiy-ommatabop nashr

Dilnoza ABDUVALIYEVA

**O'ZBEK TILI TARIXI
(QADIMGI TURKIY TIL)
FANIDAN AMALIY
MASHG'ULOTLAR**

Uslubiy qo'llanma

Мұхаррир *Ирода Насимова*
Дизайнер *Севара Ҳайитбоева*
Саҳифаловчи *Илмира Адилова*
Мусаххих *Зарина Шукрова*

«Qamar-media» нашриёти. 100129.

Босишига рухсат этилди 28.01.2022 й.
Бичими 60x84 1/16 Cambria гарнитураси.
Офсет қоғози. Офсет босма усулида босилди.
Шартли босма табоби 8.25. Нашриёт-ҳисоб
табоби 8.5. Адади 100 нусха. Буюртма: 06/01.

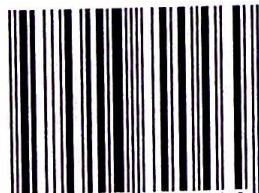
«Qamar-media» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани,
Кўшбеги кўчаси, 6-уй.

80%¹

C +

Uslubiy qo'llanma

9 789943 790469